

DIPLOMATIČKA ANALIZA ISPRAVA IZ DOBA NARODNE DINASTIJE (II DIO)

Nada Klaić

I Arenga

Poznato je, doduše, da arenga kao sastavni dio bilo privatne bilo vladarske isprave nije neophodno potrebna,⁴³⁰ pa se zato često i ne upotrebljava, ali upravo ova, naoko nevažna, činjenica, pomaže pri ocjeni istinitosti isprava. Ako se, naime, arenga nađe i u takvoj ispravi ili u takvo doba kad se ona nije upotrebljavala, može to poslužiti kao jedan od dokaza da isprava nije sastavljena po tačno određenim formulama. Da je to za privatne i vladarske isprave u doba Trpimirovića jedno od uspješnih pokazala u tom smislu, uvjerit će nas rezultati analize.

Veoma rijetka pojava arenge u našim privatnim i javnim ispravama lako se može protumačiti. Razloga ima nekoliko. Prije svega valja imati na umu da se arenga nije, doduše, sačuvala u srednjovjekovnoj ispravi kao ukras — kako je to rekao jedan autor priručnika diplomatskih formula iz XIII st. — ali da je ona sve do sredine X st. i u kraljevskim diplomama vrlo kratka, dok se u potvrdama privilegija redovito ne nalazi.⁴³¹ U kraljevskim je nalogima također nema. Ona postaje s vremenom sastavni dio svečanih privilegija. Međutim, od sredine XI st. dictatori, sastavljači isprava odnosno formula, ne zadovoljavaju se više općenito preuzetom formom arenge, već se, osobito u aktima crkvenih sabora, počinju izjavljavati u novim i vrlo dugim tekstovima.⁴³² Takve su tekstove vrlo često ukrašavali citatima iz sv. pisma. Prema tome, općenite izreke starijeg oblika arenge o prolaznosti života, o prekogrobnom životu kao nagradi za dobra djela, o potrebi vršenja dobrih djela uopće itd. zamijenjene su novim opsežnim sastavima, u kojima su sastavljači pokazivali svoju erudiciju. Ako je u diplomatici postojala sumnja u to, predstavlja li starija arenga stvarne osjećaje izdavača isprave ili ne, u karakteru se arenge novog tipa više nitko ne može prevariti. Ona nema ništa zajedničkoga s osjećajima, politikom, nazorima ili željama izdavača u ime kojega se isprava s takvom arengom izdaje. Međutim, od XII st. karakter se arenge opet mijenja — ona je ponovo kraća, često sadržajno povezana s predmetom isprave, da bi najzad u XIII st. postala sastavni dio samo javnih i to vrlo svečanih

⁴³⁰ Sickel, n. dj., 167; Paoli — Lohmeyer, n. dj., 114; Giry, n. dj., 537; Redlich, n. dj., 24 i Erben, n. dj., 305.

⁴³¹ Giry, n. dj., str. 538.

⁴³² N. dj., 539.

isprava. Ona je, prema riječima jednog teoretičara XIII st., posao besposličara.⁴³³ U posljednjoj fazi postojanja naći ćemo arengu i u ispravama Arpadovića odnosno u privatnoj ispravi u Dalmaciji.

Po ugledu, vjerojatno, na papinske isprave koje su sačuvale arengu upotrebljavaju je osobito rado crkvene ustanove.

Međutim, u jednoj je vrsti privatne isprave arenga mogla odražavati stvarne osjećaje — to je oporuka. Ona je doduše i u oporukama mijenjala opseg i karakter, ali je ipak ostala i kasnije kao njihov sastavni dio, jer misao na nesigurni čas smrti najopravdaniji je uvod u legat. Osobito, ako se radi o legatima crkvenim ustanovama.⁴³⁴

Prema tome, arenge bismo u hrvatskoj javnoj i privatnoj ispravi mogli tražiti ili kao sastavni dio vladarske isprave ili kao oporučno zavještanje. I zaista, arenga je sastavni dio nekih vladarskih isprava, ali — budući da su isprave pisane o oblicima privatne karte! — da li je ona sadržajno povezana s ostalim tekstom i ima li istu funkciju kao arenga vladarskih isprava na Zapadu?

Prije svega, ne treba mnogo oštroumlja da se utvrdi kako je arenga u vladarskim ispravama neobično rijetka pojava. Od 28 vladarskih isprava arenge imaju samo 4: Trpimirova, Krešimira IV za Maon, Zvonimirova za Cetinu i Stjepanova potvrda Radune.⁴³⁵ Dakle, tri su isprave splitske provenijencije, a samo jedna zadarske, dok su dvije isprave nesumnjivi falsifikati. Sve da i nije tobožnja Zvonimirova darovnica za Cetinu utvrđena kao falsifikat, prema arengi koja je pisana kićenim stilom lako se može razabrati da nije iz kraja XI stoljeća. I arenga Trpimirove darovnice nije ni prema rječniku ni prema obliku nimalo vladarska. Poniznost — licet peccator! — pa i tipična bojazan zbog nepoznatoga »posljednjeg dana« — incertus de die novissimo et hora — nije stil diplome, nego oporuke. U njima se izražava briga zbog spasa duše. Prvi je dio arenge, naprotiv, moguć u vladarskoj diplomu, ali jezik i stil su prema našem uvjerenju, takvi da ih ne možemo datirati IX stoljećem. Osim toga, arenge iz toga vremena jesu i na Zapadu mnogo skromnije, a misao da se ono što nije zapisano gubi, nije toliko zabrinjavala vladara, koliko crkvu koja je jednom otuđeno teško vraćala.

Duhu vremena, da tako kažemo, bar što se tiče citiranja sv. pisma, odgovara jedino arenga u Stjepanovoj potvrdi Radune. No, kako nisu ispitane arenge naših isprava u vrijeme Arpadovića i Anžuvina, trebalo bi vidjeti da li je ona stvarno pisana u duhu druge polovice XI st. ili je nastala kasnije.

A što se tiče arenge u Krešimirovoj darovnici za Maon nije potrebno o njoj mnogo misliti ako se podsjetimo da današnji oblik isprave nije mogao nastati u drugoj polovici XI stoljeća. Na to upućuju i ostale formule. Upravo u toj činjenici naći će se odgovor na pitanje zašto među ispravama ovog vladara ima samo ona arengu. Nepoznati je sastavljač nastojao ispravi dati što svečaniju formu — isprava se po bogatstvu riječi i oblika može mjeriti samo sa splitskim falsifikatima — pa je posve razumljivo umetnuo i arengu.

⁴³³ N. dj., 542.

⁴³⁴ Vidi arenge u notarskim imbreviaturama oporuka u Trogiru u M. Barada, Trogirski spomenici I/1, sub v. testamentum. No, primjere se arenge može naći u svim notarskim spisima.

⁴³⁵ Doc. str. 3, 72, 114, 149.

Štaviše, stavio ju je odmah iza invokacije tako da je datum prebacio u notifikaciju. Tako je dobio početni oblik isprave koja formalno nije odgovarala ni vladarskoj ni privatnoj ispravi onog vremena.

Iz svega bismo mogli zaključiti da arenga nije u vrijeme Trpimirovića bila sastavni dio darovnica, što je potpuno razumljivo s obzirom na osnovnu formu prema kojoj se isprava u to doba sastavlja. Pokušaj da se pomanjkanje arenge protumači na drugi način, tj. tvrdnjom da su isprave sastavljali sami destinatari, ne smatram uspješnim. Jer ne može isti kraljevski pisar za jednu ispravu znati nešto o arengi i unijeti je, a u drugoj je izostaviti. Najzad, arenge baš zato i nema što su se sastavljači vladarskih darovnica držali formula koje su vrijedile za notarsku ispravu, a ta u pravilu — izuzevši oporuku — ne pozna arengu.

Istaknuto je da notarski instrument, makar i s kratkim upozorenjem o nesigurnosti časa smrti, najavljuje volju oporučitelja. Prema tome, treba postaviti da će i dalmatinska privatna isprava također upotrebljavati takvo opravdanje »svetih legata«. I doista, među rijetkim arengama privatnih isprava nalaze se one u Andrijinoj, Agapinoj i Dauzetinoj oporuci.⁴³⁶ Međutim, čini se kao da s tim oporukama i arengama nije nešto u redu. Iako je od izdanja Andrijine kao prve (g. 908) do Dauzetine kao posljednje (1044), proteklo 136 godina, arenga je uz minimalne promjene u svim oporukama ista! Možda bi se i to nekako protumačilo prepisivanjem istog formulara, da ove tri oporuke ne izdvaja među privatnim dalmatinskim ispravama činjenica da uopće postoje. Naime, već je Šufflay ovu izuzetnu pojavu u Zadru pokušao protumačiti jakim slavenskim utjecajem — koji djeluje u protivnom smislu — u ostalim dalmatinskim gradovima.⁴³⁷ Slaveni su, tobože, kao i svi primitivni narodi priječili da se u komunama prije pobjede talijanskog notarijata razvije oporuka u smislu rimskog prava. Taj je slavenski utjecaj bio, tobože, tako jak da je izbrisao tragove rimskog prava.⁴³⁸ Iako će o tome biti još govora, napominjemo da je Šufflaya mogla potaći na razmišljanje o iznimnoj pojavi testamenta u Zadru prije svega činjenica da su sve tri oporuke pripadale istoj skupini. To se ne smije niti ne može protumačiti istim formularom!⁴³⁹

Osim u testamentima, arengu ćemo naći i u nekim drugim dalmatinskim ispravama koje su po svom obliku privatne isprave, ali ih izdaje vrhovna crkvena ili svjetovna vlast u gradu: prior ili nadbiskup odnosno obojica zajedno. U takvim je aktima arenga opravdana. Arenge u oporukama priora Prestancija i Kernica,⁴⁴⁰ iako nismo sigurni da su te oporuke unesene u kar-

⁴³⁶ Doc. str. 17, 26, 47.

⁴³⁷ Die Privaturkunde, 130.

⁴³⁸ N. dj., 131.

⁴³⁹ Ne poznavajući rad Šufflaya i njegove zaključke o oporukama, Stipišić je također analizirao forme spomenutih oporuka. On misli da »oporuka po svojoj namjeni pripada svakako među one isprave, koje su po svojoj formulaciji zadržale najduže svoj konzervativni karakter, pa prema tome nije čudo, što je razlika u izvjesnim dijelovima formula minimalna, ali zato se ne smije preći preko i tih minimalnih razlika« (Oporuka priora Petra, 178). Međutim, takvo je zaključivanje *circulus vitiosus*, jer se najprije pomoću neispravnih oporuka datiraju forme, a onda se na osnovu takvih forma zaključuje o konzervativnosti oblika.

⁴⁴⁰ Doc. 61, 109.

tular u prvoj redakciji, ipak su razumljive i opravdane. I najzad, arenga u oporuci priora Petra,⁴⁴¹ koju bi prema najnovijim istraživanjima trebalo datirati XI stoljećem, iako je kratka, ne čini izuzetak, već potvrđuje pravilo.

Smatram da bilješka o »fines seculorum« u hirografu opata Petra iz 1067,⁴⁴² koja je opravdanje za pristupanje popisivanju samostanskih posjeda, nije arenga, budući da njegov popis nema stroge forme isprave.

Arenge su, prema tome, učvrstile dosadašnje rezultate analize.

II Notifikacija

Notifikacija ili promulgacija⁴⁴³ je vrlo često povezana s arengom, pa je zbog toga u ispravi Trpimirovića gotovo nema. Pomoću te formule daje se svima na znanje — notum sit omnibus, sciant universi, notum fieri volo itd. — o kom će se predmetu u dispoziciji govoriti. Zato ona počinje često s: ideo, ideoque, igitur, quapropter itd. U našim vladarskim ispravama ima notifikaciju u ovom klasičnom smislu jedino darovnica za Diklo — notifico omnibus, quod iustum uidetur michi, ut statuta parentum meorum antiquorum non cassentur.⁴⁴⁴ Među privatnim ispravama jedino biogradski građani »daju svima na znanje« svoju odluku da obdare samostan sv. Ivana,⁴⁴⁵ a istim riječima obznanjuje i biskup Prestancije da istom samostanu vraća crkvicu sv. Kuzme i Damjana.⁴⁴⁶ Kako je kartular, u kojem su obje darovnice upisane, sastavljen tek u XIV st., nije nevjerojatna pretpostavka da su one završnu formu dobile tek prilikom unošenja u kartular. Odatle bi moglo potjecati porijeklo istih forma. Notifikaciju upotrebljava i nepoznati sastavljač isprave o Teuzovoj presudi u korist samostana sv. Krševana,⁴⁴⁷ iako sama isprava nema oblik sudske presude niti se zna tko je njen sastavljač. Takvu notifikaciju stavlja falsifikator u tobožnju Zvonimirovu darovnicu bračkim plemićima iz 1077,⁴⁴⁸ dok je ostali falsifikati nemaju.

III Ekspozicija

Uz objavljivanje (promulgacija) volje izdavača često se u ispravama opisuju neposredni motivi, činjenice ili prilike koje su izdavača potakle na odluku opisanu u diplomi. U njemačkoj se diplomatici upotrebljava za tu formulu naziv naracija (narratio), što bolje označava njen karakter. Ona je, kako je s pravom istakao Paoli,⁴⁴⁹ zajedno s dispozicijom duša isprave. Odatle i njena

⁴⁴¹ Stipišić, n. dj., 174.

⁴⁴² Doc. 69.

⁴⁴³ Paoli — Lohmeyer, n. dj., 117; Giry, n. dj., 547; Redlich, n. dj., 24; W. Erben, n. dj., 301.

⁴⁴⁴ Priručnik, 248.

⁴⁴⁵ Notum sit omnibus fidelibus tam posteris, quam presentibus... Doc. 108.

⁴⁴⁶ Doc. str. 107.

⁴⁴⁷ Doc. str. 59.

⁴⁴⁸ Doc. str. 111.

⁴⁴⁹ N. dj., 118.

važnost za historiju. Sadržaj se ekspozicije mijenja prema sadržaju isprave. U darovnicama bi vladari često upotrijebili priliku da raspravljaju o molbi primaoca, o vlastitim odlukama i željama itd. U Trpimirovoj se ispravi opširno priča o tome kako je neimaština primorala kneza da odobri želje splitskog nadbiskupa, dok je u Muncimirovoj prethodio dispoziciji prikaz spora za crkvicu sv. Jurja na Putalju. Takve opsežne naracije, koje inače za potvrđnice baš nisu u običaju niti su neophodno potrebne, možda i nisu prvotni sastavni dio spomenutih diploma. U Krešimirovim darovnicama nema u tom pogledu jedinstvenog stila. Kao uvijek dosad i naracija se mijenja prema provenijenciji. Isprave izdane u korist sv. Marije nemaju je, dok su u onima sv. Krševana ekspozicije opširne. Osobito se u tom pogledu ističe, dakako ne slučajno, darovnica za Maon.⁴⁵⁰ Priča je, dakako, trebala biti uvjerljiva, jer kako će se inače samostan boriti protiv zadarske općine, koja mu je, čini se, osporavala posjed otoka. Zato je Krešimir IV, tobože, opravdavao darivanje običajem predaka, koji su, kaže kralj, obilno privilegirali samostan, tj. podijelili mu mnogo polja i posjede.⁴⁵¹ Prema tome, ovaj je primjer najbolji svjedok kako naracija i u falsifikatima ima svoju vrijednost, jer ne odaje doduše činjenice o izdavaču, ali otkriva težnje destinataru koji ih obično i sastavlja. Ne ulazeći dublje u analizu ekspozicije falsifikata koji su učinjeni na ime Zvonimira, napominjem, da je ekspozicija unesena gotovo u sve njegove tobožnje isprave. Naprotiv, dispozicija kao sastavni dio privatne notarske isprave nema ni određene svrhe ni potrebe. Zato ćemo je naći samo ponekad u darovnicama i u nekim popisima samostanskih posjeda kao uvođno opravdanje.

IV Dispozicija

Kao neophodni dio svake isprave, njena jezgra, dispozicija sadržava volju izdavača. Ta volja može biti izražena na najrazličitije načine: dugo ili kratko, suhoparno ili bogatim rječnikom i lijepim stilom i jezikom, jer za nju ne postoje uobičajena stroga pravila. Pogotovu je ona slobodnije izražena u darovnicama, dok je u privatnoj notarskoj ispravi ponešto vežu pravila koja su utvrđena za različite pravne poslove.

Objekt darivanja odnosno pravni posao u kojem se u dispozicijama govori ne može biti predmet ove rasprave, pa ćemo zato ispitivati samo neke forme u kojima su izdavači izražavali svoju volju. Forma je ovisila, prije svega, o karakteru darovnice: ponekad vladar daruje ili potvrđuje samo jedan posjed ili pravo, kao npr. Muncimir, dok se vrlo često, osobito u splitskim falsifikatima nabrajaju čitava sela i skup prava koje, tobože, kralj potvrđuje. Očekivali bismo da će terminologija biti u skladu s karakterom darovnica, ali kao i kod dosad ispitivanih oblika, terminologija i forma dispozicije uopće vezana je uz središta u kojima su isprave nastale. Potvrđnice ili darovnice koje su upisane u kartular sv. Marije u tom su pogledu neobično dosljedne

⁴⁵⁰ Priručnik, 252—4.

⁴⁵¹ Ta tvrdnja, dakako, nije tačna, jer su prije izdanja darovnice za Maon hrvatski vladari prema poznatim podacima darovali samo Diklo.

i prema tome i karakteristične. Njihova je kratkoća upravo nevjerojatna. Do regiam libertatem monasterio sancte Marie iaderensis, quod soror mea Cicca fabricauit⁴⁵² — to je sve što je od dispozicije te darovnice upisano u kartular. Još su kraće tobožnje darovnice za Tukuljaču i Brda: dono terram in Tochinnia i trado in monasterio uirginum terram in loco quod Berda uocatur.⁴⁵³ Zvonimirove potvrde »kraljevske slobode« ili spomenutih posjeda sastavljene su u istom lakonskom stilu. Pomišljalo se i na to da se tu neobičnu kratkoću pripiše destinataru, koji da je prema svome znanju i običaju uz dopuštenje vladara sastavio darovnice.⁴⁵⁴ Međutim, takva bi pretpostavka bila opravdana kad bi u samom tekstu na neki način bilo označeno da je hec scripta — kako se darovnica naziva — zapisao sam destinatar po želji kralja. Ali u darovnici nema nikakvih znakova ni bilježaka prema kojima bi se moglo zaključiti tko ju je pisao. A zatim, kad bi bila sastavljena od destinataru, onda bi ona imala drugi oblik kao što ga npr. imaju Gerardova ili Teuzova presuda, koje su izašle nesumnjivo iz pera samostanskog pisara. Nadalje, tekst u darovnici za Tukuljaču sadržajno uopće ne odgovara osnovnom glagolu, jer Krešimir IV ne daje — dono, već potvrđuje zemlju »quam auus meus Cresimir dedit cognato suo Madio et filio eius Dabrone«. Štaviše, druga redakcija ove darovnice datira Krešimirovo darivanje posvećenjem bazilike (in dedicatione basilice), iako je taj čin na drugom mjestu u kartularu datiran potkraj stoljeća.⁴⁵⁵ Uzmu li se u obzir slični primjeri podjeljivanja imuniteta samostanima u Dalmaciji,⁴⁵⁶ lako će se razabrati da niti s formalne niti sadržajne strane Krešimirova darovnica nije autentična. Isključuje je najzad i podjeljivanje »prave slobode« tom istom samostanu od onih lica koja su zaista bila suverena na teritoriju grada, tj. od priora i zadarskog biskupa.⁴⁵⁷ Moglo bi se kazati da Zvonimirova potvrda djeluje više kao neka šala, a ne kraljeva potvrđnica.⁴⁵⁸ Ta tko ima i najmanju predodžbu o kraljevskim darovnicama može bez poteškoće razabrati da kralj ne potpisuje slobodu, iako se sastavljač poziva na ius regale.⁴⁵⁹ Uostalom, diplomatske razloge protiv autentičnosti darovnice Krešimira IV iz 1066. dopunjuje historijski sadržaj: dovoljno je poznato da se imunitet nikada nije sastojao u podjeljivanju prava na četve-

⁴⁵² Doc. str. 66.

⁴⁵³ Doc. str. 67, 96.

⁴⁵⁴ V. Novak pretpostavlja da se radi o »prijepisu ili bolje izvodu jedne autentične Kresimirove povelje« (Kartular sv. Marije, 149).

⁴⁵⁵ Ništa ne mijenja na stvari to što se doista b. redakcija mora, kako to čini V. Novak, odbaciti kao svjesni rad falsifikatora (Kartular sv. Marije, 149).

⁴⁵⁶ Npr. podjeljivanje imuniteta samostanima sv. Dujma u Trogiru (Doc. str. 63) ili sv. Benedikta u Splitu (Doc. str. 75).

⁴⁵⁷ Ništa nas ne zbunjuje to što oblik danas poznatog teksta nije baš najispravniji, jer se u obje redakcije nalaze pogreške formalne i stvarne prirode. Ali da ne može biti sumnje u to da je samostan dobio imunitet, pokazuje potvrda »prave slobode« na zadarskom koncilu (Kartular sv. Marije, 254—5).

⁴⁵⁸ Novak, n. dj., 248.

⁴⁵⁹ »Et ego Suynimir, rex Chroatiae Dalmatiaeque tibi abbatissae Cichae regali iure, tuoque monasterio sanctae Mariae eandem quam precessor meus Cressimir rex subscribo libertatem...« (Kartular sv. Marije, 248).

rostruku naknadu pretrpljene štete!⁴⁶⁰ A što je regia libertas ili vera ingenitas, znao je isto tako dobro i Krešimir IV, koji je privilegirao biogradsku opatiju ili bolje opatije, kao i sastavljač kartulara sv. Marije. Posljednji je baš u tom istom izvoru mogao čitati dokument o »pravoj slobodi«. Nije, prema tome, vjerojatno da je tobožnjoj kraljevoj sestri Cicci uopće podijeljen za njen novo sagrađeni samostan kraljevski imunitet niti posjedi.⁴⁶¹ Mislim da spomenuta darovnica nije slučajno formalni, diplomatički falsifikat, već su nehačajne i neuobičajene forme vjerojatno svjesno trebale prikriti lažni sadržaj. Zbog toga i historijska kritika mora odbaciti ove isprave kao nevješti sastav ambicioznog i nepoznatog pomagača, očito svećenika, zadarskih benediktinka.

Posve je drukčije naravi problem, koji se javlja u vezi s fundacionalnim ispravama samostana sv. Ivana i sv. Tome u Biogradu.^{461a} S formalne strane potpuno je opravdano sumnjati u ispravnost, osobito u podjeljivanje slobode sv. Tomi. Očito je, naime, da sastavljač koji je dao konačnu formu ispravama nije imao pojma o tome kako bi morao izgledati kraljevski privilegij. Posegao je zato za onim što je bilo bliže i poznatije, pa je hrvatskog kralja XI st. prikazao kao privatno lice koje u prisutnosti svojih plemića izdaje *testimonium*! »... quod monasterio sancti Thome apostoli... confero, firmum stabileque observando decerno, scilicet ut idem monasterium a modo et deinceps absque omni tributo perpetuo existat liberum...« Pa ipak, važno je za historijsku kritiku to da je u notarskoj košuljici sačuvana prava historijska jezgra, tj. podjeljivanje imuniteta. Naime, egzempcije samostana mogle su na hrvatskom i dalmatinskom teritoriju imati isti sadržaj, jer je to uvijek oslobođenje od javne vlasti odnosno javnih tereta od kojih može crkvenu ustanovu osloboditi samo onaj tko je na dotičnom teritoriju suveren: u Zadru prior i biskup, a na hrvatskom teritoriju hrvatski vladar. Kako su biogradski samostani zaista imali već od svog osnutka posjede na hrvatskom teritoriju mogao ih je kralj osloboditi »ab omni fiscali tributo«. Svakako je simpatično i to, što sastavljač »kraljevskih darovnica« za posjede rogovske opatije na hrvatskom teritoriju nije mnogo razmišljao o tome kako bi ih sastavio; on je pred svakim darovanim posjedom tvrdokorno ponavljao formulu: »regali auctori-

⁴⁶⁰ »Ego Cresimir... do regiam libertatem monasterio sanctae Mariae Iaderensis, quod soror mea Cicca fabricavit, sic quidem ut si aliquis proteruus in aliquo praedicto monasterio contraire uoluerit, uel ui aliquid abstulerit ecclesiae quadruplum restituat et sua omnia regali iuri subiaceant« (Kartular sv. Marije, 243).

⁴⁶¹ Držeći se teksta darovnice za Tukljaču V. Novak je bio u neprilici kad je trebalo protumačiti riječ *noviter* i u toj darovnici i u potvrdi imuniteta iz 1095. Zato je zaključio da »u oba ova slučaja ovaj prilog može značiti *nedavno*, ali i *ponovo*« (n. dj., 23—4). Takvo ga tumačenje vodi dalje u kombinacije, pa pretpostavlja ovo: »Kao što se ugasio Sv. Krševan, tako je to moglo da bude tokom X. stoljeća i sa Sv. Marijom, kako je to bilo u tom vijeku, kad i Rimska kurija boluje u jednom moralnom rasulu, i sa drugim benediktinskim manastirima u Italiji, pa je i sam Monte Cassino bio zahvaćen dekadansom« (27). Poziva zatim u pomoć i labavu tradiciju: »Prema tome, ako se tradiciji, kao i tvrđenjima Kožićića-Begne i Ljubavca prizna suštinska vrijednost njihovih podataka, onda nemamo razloga da ne zaključimo, da je manastir sv. Marije imao u jednom vremenu i prije Čike svoju historiju« (29).

^{461a} Doc. str. 51, 74.

tate dono, concedo, annuo»⁴⁶² htijući na taj način dočarati svojim suvremenicima u XIV st. sliku kraljevskog privilegija. Tj. on nije tim darovnicama dao formu zapisa o darivanju, nego darovnice! Kako je sastavljanje tobožnjih privilegija stavio u daleku prošlost, u XI st., nije se, vjerojatno, mnogo zabrinjavao hoće li biti prepoznat kao falsifikator. Ta tko je osim crkvenih ustanova, koje su i tako same takvim ili sličnim sastavima obmanjivale javnost, mogao zamjeriti ili prigovoriti? Utoliko više, što samostanski arhivski materijal nije sačuvao nikakvo svjedočanstvo o tome da bi taj najstariji posjed rogovske opatije bio prijeporan.⁴⁶³

Čini se, prema tome, da bismo mogli zaključiti ovo: notarsko ruho tobožnjih Krešimirovih darovnica biogradskim samostanima zapisanih u Policorionu iz XIV st. rezultat je pomanjkanja stvarnih autentičnih izvora u vrijeme sastavljanja kartulara, tj. u drugoj polovici XIV stoljeća. No, za historičara koji iscrpljuje izvore i gradi svoje zaključke na njihovoj historijskoj jezgri takva konstatacija nije tako kobna kao za diplomatičara. Dok ih prvi uz potrebni oprez može upotrijebiti, drugi je primoran da ih kao spomenike XI st. odbaci.

Vratimo se na Zadar. Osim samostana sv. Marije darovnicama je bio obdaren, kao što je poznato, i sv. Krševan. U stvari se samo o ispravi za Maon može govoriti kao o darovnici, jer je isprava za Diklo potvrđnica. Međutim, koliko je važno ispitivanje i uspoređivanje izvornog materijala koji potječe iz jednog izvora najbolje pokazuju ovi primjeri: dok je sastavljač isprava za rogovsku opatiju upotrebljavao svoju stereotipnu formulu, pisar darovnice za Diklo — prema jednoj redakciji, to je opat sv. Bartola⁴⁶⁴ — uopće ne poznaje rogovske formule! Dispoziciju za Diklo čini jedna rečenica! Unde sancimus eorum sanctiones a nobis roboratas perpetuo permanere — i nije baš jako jasna! Ni jedna isprava iz doba narodne dinastije ne upotrebljava sanctio u smislu confirmatio. Isprava je, doduše, sačuvana i u kartularu i u posebnom prijepisu s nekim varijantama, ali je dispozicija u obje redakcije jednaka. Jedva bi se smjelo pretpostaviti da je poseban način izražavanja u obje isprave svjesni rad opata samostana sv. Bartola. Naime, i darovnica za Maon pokazuje upravo u upotrebi dispozitivnog glagola nevjerojatnu sličnost s drugim darovnicama u kartularu, ali ne i s ostalim hrvatskim vladarskim darovnicama.⁴⁶⁵

Splitske vladarske darovnice, za razliku od zadarskih, nemaju pečat notarskog posla. Prije svega, nemaju ga isprave splitske crkve. Nesumnjivo

⁴⁶² Doc. str. 52—4.

⁴⁶³ To su posjedi u Doljanima, Raštanima, Božani, Sidrazi, Sikovi, Nabrezju, Miranimu i Jošanima.

⁴⁶⁴ Šišić koji je u Priručniku donio tekst darovnice za Diklo nije se htio zadržati na razlikama tekstova u koroboraciji, iako je to morao učiniti. Naime, u prijepisu je Račkoga označen jedan, a u kartularu, dakle Šišićevu prijepisu, drugi pisar. U Documenta glasi tekst ovako: Et ego Adam monachus, Chroacie electus episcopus iussu domini regis manu mea scripsi» (str. 63), dok u kartularu stoji: ego Adam abbas sancti Bartholomei scripsi iussu regis domini mei (Priručnik, 250).

⁴⁶⁵ »Nos ergo a predecessoribus nostris in nullo deuiantes pro remedio anime mee meorumque omnium defunctorum offerimus et stabili tenore donamus tibi...« Priručnik, 253.

je najvažnija njihova crta to što su sve dispozicije, izuzevši onu za Konjuštinu,⁴⁶⁶ potvrde već prije darovanih posjeda. Barada je nedopuštenom izmjenom teksta Trpimirove darovnice želio dokazati da Trpimir nije potvrdio nego darovao crkvicu sv. Jurja na Putalju.⁴⁶⁷ Međutim, nastavak teksta darovnice odlučno pobija njegovo mišljenje, jer splitski nadbiskup moli Trpimira: *detis ecclesie* (ne *ecclesiam* kako stavlja Barada!) *beati Georgii in loco qui dicitur Putalio omnia que obtinet possessionum, servos quidem et ancillas, que Mislauo duce, ipsa ecclesia cum dedicata uidetur et ab ipso supradicto duce donis ditata*, simili modo et priuilegii censura, hec quidem donatio a vobis firmetur enixe deposcimus. Iako je tekst iskrivljen — što je potpuno razumljivo zbog vrlo loše tradicije — vrlo se jasno može razabrati da je nadbiskup, tobože, zahtijevao da mu Trpimir potvrdi, također pomoću privilegija, sve one posjede, koje je crkva dobila kad je bila posvećena (*dedicata*) i obdarena (*ditata donis*) od Mislava. Prema tome, bliži je bio tumačenju podataka Nagy, koji je pretpostavljao da je postojala i posebna Mislavova darovnica, pa se štaviše upuštao u njenu rekonstrukciju.⁴⁶⁸ Barada je dobro znao da je »ovo (tj. *ecclesia*) jedna od najusudnijih riječi u cijeloj ispravi«, pa je ipak svoj postupak smatrao opravdanim, »pošto se g. 892 nadbiskup splitski pozivlje na Trpimirovu, a ne na Mislavovu ispravu«.⁴⁶⁹ Međutim, za splitske je isprave upravo to karakteristično da su potvrđnice, a ne darovnice, pa osim teksta i to svjedoči o Baradinoj zabludi. Uostalom, peticija splitskog nadbiskupa nije nimalo u skladu s Trpimirovom odlukom! Jer on je naložio da se načini privilegij »ita duntaxat ut *empta pretio* infra terminis nostris in locis memoratis sempiterna donacione possideat iam dicta ecclesia a nemine infestante«.⁴⁷⁰ Dakle, Trpimir nije prema tekstu dispozicije potvrdio Mislavovu darovnicu, nego ono što je splitski nadbiskup kupio na hrvatskom teritoriju, dakle posjede sa zavisnim seljaštvom u Tugarima i Lažanima. Dodao je da tu crkvu obdaruje točno označenim, od kraljevskog odijeljenim posjedom, a potvrdio je i desetine, »*quas decimas antecessor noster Mislaus dare cepit*«. Čini mi se, prema tome, da je osnovni tenor dispozicije u Trpimirovoj ispravi i njena jezgra upravo ono što se obično — ne bez razloga — najmanje ističe: kupljeni posjedi splitske crkve u Tugarima i Lažanima. Ponavljam, ne bez razloga, jer će historijska kritika lako utvrditi da je Trpimir, tobože, potvrdio prije svega ono što u to vrijeme nije bilo u cijelosti posjed splitske crkve. A diplomatičar će i pravnik s razlogom pitati: zašto je Trpimir potvrđivao *kupljene posjede* kad pravovaljanost kupnje nije ovisila o kraljevskoj potvrdi? S obzirom na to da je peticija ne samo vrlo opsežna, nego i detaljno izrađena, a dispozicija se s njom ne slaže u sadržaju, valja pretpostaviti da taj nesklad nije slučajan. No, utvrđivanje uzroka nije više posao diplomatike.

⁴⁶⁶ Doc. str. 138.

⁴⁶⁷ On je dativni oblik *ecclesie* odbacio, iako ga imaju tri rukopisa, i dao prednost manje vjerojatnoj kombinaciji, naime, akuzativu. Time je sadržaj bitno izmijenio, jer dativni oblik pretpostavlja Mislavovo, a akuzativni Trpimirovo darovanje spomenute crkvice. Dvije vladarske isprave, 34, bilj. 8.

⁴⁶⁸ Nagy, Studije I, 27—8.

⁴⁶⁹ N. dj., 34, bilj. 8.

⁴⁷⁰ Doc. str. 4.

Sadržajno je s Trpimirovom i Muncimirovom ispravom vezana potvrđnica Zvonimira iz 1076.⁴⁷¹ Za razliku od predašnjih, Zvonimirova potvrđnica ima vrlo jasno formuliranu dispoziciju. Pa, možda je i suviše jasna. Naime, pozivajući se na Trpimirovu i Muncimirovu ispravu — *iuxta donacionem et confirmationem regum predecessorum meorum, uidelicet Tirpimir et Mucimir, ut in ipsorum conscriptis paginis uidimus contineri* — Zvonimir daje i potvrđuje (do et confirmo) crkvu sv. Jurja s čitavim posjedom, ali također »cum seruis et ancillis in eodem territorio positis atque commorantibus, presentibus et futuris seu in eodem territorio in posterum residere uolentibus«, i to tako da nadbiskup ima nad servima u tom selu, nad njihovim pokretnim i nepokretnim imutkom »merum dominium«! Posljednja je odredba nesumnjivo *data*, jer o tome u njihovim darovnicama nije bilo govora. »Merum dominium« je uopće, prema mom uvjerenju, pojam koji se ne može naći prije XIII stoljeća.⁴⁷²

Bilo bi suvišno kad bismo se zadržali na ostalim dispozicijama darovnica splitske crkve koje su falsifikati. Na historijskoj kritici ostaje da utvrdi vrijeme kad su oni nastali.

Za grupu kraljevskih darovnica ili potvrđnica zapisanih u kartularu samostana sv. Stjepana također je, kao i kod sv. Marije, značajna notarska terminologija i kratkoća. I još nešto — gotovo svim dispozicijama prethodi *peticijs*, koju kasnije isprave na poznaju.⁴⁷³ Nužno se za nas postavlja pitanje: da li je Krešimir IV doista mogao kazati »*facio breue donacionis*«? Kako je, nadalje, moguće da samo kraljevske darovnice i potvrđnice splitske provenijencije imaju *peticijs* — čak i takvu koja je značajna za sve isprave — a koja je opsežnija od dispozicije? — Mogli bismo tu sličnost oblika povezati s pisarom, kraljevskim kapelanom Teodorom, i pripisati njemu ovo umetanje formule *peticije*, ali on nije bio pisar svih darovnica. Ta je pojava *peticije* utoliko upadljiva što je imaju obje, također falsificirane, isprave splitskih benediktina,⁴⁷⁴ a navodno je samo jednu od njih pisao Teodor. Moglo bi se, naime, postaviti pitanje i drukčije: nije li Teodor potpisan pod sve ove isprave zato da se čini kao da ih je on sastavio? U svakom slučaju, sličnost diplomatskih oblika, koji su k tome vezani samo uz jedan centar, nije i ne može biti slučajna. Uostalom, kao crvena nit provlači se splitskom skupinom javnih isprava još jedna zajednička crta: destinatari su *patres spirituales* ili *conpatres* hrvatskih vladara: Trpimir je *dilectus compater* splitskog nadbiskupa,⁴⁷⁵ Lovro je »*pater spiritualis*« Zvonimiru i u potvrđnici za Putalj i Bosiljinu,⁴⁷⁶ dok je Zvonimir, prema falsificiranoj ispravi iz 1083, između svih vjernih tobože izabrao nadbiskupa Lovru, »*uice patris*«!⁴⁷⁷ U zadarskoj skupini isprava odgovara takvom stupnju »srodnosti« naziv koji Krešimir IV daje predstojnici samostana sv. Marije Cichi nazivajući je *soror mea*.⁴⁷⁸ Ne bih se usudila

⁴⁷¹ Doc. str. 106—7.

⁴⁷² Takvim izrazom označuje, npr., ban Pavao područje svoje vlasti kad daje 1307. g. Rabljanima privilegij (CD VIII, 132—3).

⁴⁷³ Doc. str. 78, 119, 139, 149.

⁴⁷⁴ Doc. str. 112, 148.

⁴⁷⁵ Doc. str. 3.

⁴⁷⁶ Doc. str. 106, 114.

⁴⁷⁷ Doc. str. 139.

⁴⁷⁸ Kartular sv. Marije, 243.

iz tih epiteta, gledajući na njih u cijelosti, stvarati zaključke o nekom »kumstvu«⁴⁷⁹ ili, štaviše, krvnom srodstvu između crkvenih dostojanstvenika i hrvatskih vladara, kako se to čini u hrvatskoj historiografiji.⁴⁸⁰

Dok je pravni sadržaj darovnica zadarske skupine uglavnom jednostavno izložen i nema pobližeg komentara o tome kakva se kompetencija prenosi na destinataru — što također mora imati svoje razloge — vladarske su odredbe u splitskim ispravama, osobito falsifikatima, potpunije i detaljnije. Neobično se naglašava *iure perpetuum*, »vječno pravo« ili potpuno i neograničeno pravo raspolaganja predanim darom. Bilo bi s obzirom na dosadašnje stanje hrvatske pravne povijesti nemoguće odgovoriti na pitanje: odakle ove razlike u pravnom karakteru darovnica, ali ako analogija može biti u tom slučaju pomoćno sredstvo, onda valja upozoriti na susjednu Ugarsku u kojoj darivanje *iure perpetuo* ili in *perpetuum* nije početna nego završna faza u feudalnom patrimonijalnom kraljevstvu.⁴⁸¹ Zasad upozoravamo samo na te razlike, koje ni u kojem slučaju ne mogu biti slučajne. Da učvrstimo našu misao primjerima izvan Splita: zašto npr. Zvonimir predaje Vranu »in potestate« sv. Petra i to tako da bude njegov »*proprium*«,⁴⁸² a Krešimir IV, tobože, potvrđuje rapskoj crkvi župe na Pagu »*iure perpetuo*«?⁴⁸³ Ili, zašto se u Krešimirovim darovnicama zadarskim samostanima ne prešućuje samo to kako je velika zemlja koju kralj daruje, nego i to s kojim je pravima posjed zemlje povezan, da li ima samostan pravo ubiranja javnih tereta i jurisdikcije; u darovnici se za Tukljaču tek tvrdi da je ta zemlja dotad bila »kraljevska odnosno kraljevskih serva«,⁴⁸⁴ a slična se misao u drugom obliku ponavlja i u darovnici za Brda.⁴⁸⁵ Već je i sam izraz *colonus* za XI st. neobičan, a kad se k tome doda da je Krešimir, tobože, dao samostanu *iure perpetuo* zemljište koje su posjedovala dva kolona, onda zaista nema mnogo razloga da vjerujemo takvoj dispoziciji. Ne možemo se čitajući takvu stilizaciju dispozicije oteti dojmu da je samostan na takav način dokazivao svoje vlasništvo nad seljačkom zemljom,⁴⁸⁶ a da nije riječ o stvarnom kraljevskom podjeljivanju zemlje. Kad bi bila riječ o seljačkoj zemlji u XI st., onda bi se vjerojatno upotrijebio izraz *servus*, a ne *colonus*; a da su Benek i Beneda bili villani, slobodni seljaci, onda njihovu zemlju ne bi darivao kralj, nego bi je sami prodavali.

No, neusporedivo više nego u darovnicama samostanu sv. Mariji, upada u oči pomanjkanje pobliže oznake prava, veličine posjeda, uvjeta pod kojima

⁴⁷⁹ Barada, Dvije vladarske isprave, 27—8.

⁴⁸⁰ V. Novak se u posebnom poglavlju svojeg djela o kartularu sv. Marije zadržao na pitanju: »Kakvog je genealoškog porijekla obnoviteljica manastira i njeno ime« (30—39): on, na žalost, odbacuje sve sumnje hrvatskih historičara u krvno srodstvo predstojnice i kralja i tvrdi da je on, Krešimir IV, *pravi Čikin brat* (*frater germanus*), iako mu za takav zaključak nedostaje podloga u izvorima.

⁴⁸¹ Tek Andrija II uvodi taj sistem u momentu kad traži ustupak u vojnoj dužnosti od plemstva. Vidi B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters* II, Berlin 1940, 61 i sl.

⁴⁸² Doc. str. 105.

⁴⁸³ Doc. str. 88.

⁴⁸⁴ Kartular sv. Marije, 244.

⁴⁸⁵ N. dj., 245—6.

⁴⁸⁶ Vidi parnicu za Brda g. 1199, u kojoj je Tollia predstojnica samostana sv. Marije upotrijebila protiv zadarskih plemića koji su držali samostanske zemlje »*et priuilegium Cresimiri regis bone memorie*«. Kartular sv. Marije, 265—6.

se daruje ili oznake o dotadašnjoj pripadnosti u nizu kraljevskih darovnica biogradskoj rogovskoj opatiji.⁴⁸⁷ I ondje se misao o darivanju kmetske, dakle seljačke zemlje, ponavlja samo s tom razlikom da se ističe kako su zemlju obrađivali težaci dok su živjeli (quas coluerunt dum vixerunt ad opus suum). Osim toga, u svakoj se darovnici ponavlja da kralj daruje regali auctoritate, pa se neminovno postavlja pitanje: čemu je potrebno takvo isticanje ako je darovnica istinita, kad je ionako svatko mogao u Hrvatskoj i Dalmaciji znati da Krešimir IV može dati i darivati samo kraljevskom vlašću. Mislim, prema tome, da dispozicija ovih Krešimirovih darovnica nije niti izvadak iz pravih darovnica, nego je darivanje vjerojatno bilo usmeno. Sastavljač Policoriona dao je dispoziciji takav oblik kakav je odgovarao njegovim pojmovima i znanju o kraljevskoj darovnici XI stoljeća.

U smislu postavljenih sumnja i kritičke ocjene materijala u cijelosti valja izvršiti i sa tog stanovišta pravnu analizu dispozicija u pravim i falsificiranim ispravama hrvatskih vladara.

Kao lombardsko-tuscijska karta, privatna je isprava u dalmatinskim gradovima gotovo bez iznimke sastavljena u prvom licu od izdavača, bez obzira na to da li je *rogacija* (tj. formula u kojoj se označava molba ili nalog za pisanje) u tekstu označena ili nije. Čak i u drugoj polovici XI st. — kad je prema Šufflayevu mišljenju karta prešla u noticiju⁴⁸⁸ — darovnica zadržava osnovni oblik karte.

Već je Šufflay utvrdio da u dalmatinskoj ispravi *prevladava darovnica nad* ostalim vrstama privatne isprave.⁴⁸⁹ On je smatrao da je to rezultat jakoga religioznog osjećaja, jer nije uzeo u obzir da su neke među najstarijim darovnicama falsifikati. To je doduše teško ustanoviti, jer su samostani ili crkvene institucije uopće radije posizale za kraljevskim imenima da u njihovo ime sastave darovnicu, nego za imenima privatnika. Očito se lakše moglo uvjeriti protivnika da je nešto bilo kraljevsko, nego privatno, jer tko je, najzad, mogao u XII, XIII ili XIV st. dokazati protivno? Međutim, da su posizali i za manje efikasnim sredstvom, svjedoči i poznata darovnica župana Petra sina Semivitova, izdana u korist obaju zadarskih samostana, sv. Marije i sv. Krševana. Kako su spomenuti samostani upravo za mjesto ili u mjestu darivanja vodili parnicu, ne može se isključiti pretpostavka, nije li koji od samostana u nuždi posegao za falsifikatom.⁴⁹⁰ Utoliko prije što je karta ipak služila kao podloga u parnici koju su vodili u XII stoljeću.⁴⁹¹ No, kako je darovnica sve do druge polovice XIII st. sačuvala iste osnovne oblike, može tek historijska kritika u takvim sumnjivim slučajevima donijeti odluku.

Čini se da bi utjecaju talijanskog notarijata trebalo pripisati objektivnu formu darovnica u Policorionu sv. Ivana. Nije li to još jedan dokaz da su i privatne isprave u tom zborniku samostanskih dokumenata dobile svoj završni oblik tek prilikom sastavljanja tog znamenitog popisa posjeda?

⁴⁸⁷ Doc. str. 52—4.

⁴⁸⁸ Die Privaturkunde,

⁴⁸⁹ N. dj., 126.

⁴⁹⁰ Vidi neobično Novakovo tumačenje obiju darovnica u Kartularu sv. Marije, 151—4.

⁴⁹¹ Kartular sv. Marije, 259—60 (g. 1167).

Čini se da je oblik darovnice bio najpodesniji formular za sastavljanje falsifikata prije svega zbog toga što nije zahtijevao mnogo formalnosti. Upada svakako u oči da su tobožnje darovnice formalno vrlo kratke i jednostavne, iako bismo, bar u onima u kojima su izdavači Hrvati, morali očekivati neka ograničenja u smislu hrvatskih pravnih običaja. Ako se, naime, pravo prvokupa odražava samo u nekim darovnicama na različite načine, zašto u drugima nije došlo uopće do izražaja, iako su takve darovnice nastale u isto vrijeme i na istom području?

Postavljamo to pitanje zato što je Šufflay⁴⁹² nastojao i pomanjkanje *testamenta* u dalmatinskim gradovima protumačiti utjecajem barbarskog odnosno slavenskog prava. Kad je, naime, govorio o testamentu kao posebnom obliku privatne dalmatinske isprave, onda je bez naročito prihvatljivog objašnjenja morao izuzeti između svih dalmatinskih gradova samo Zadar, u kojem se kao najstariji dokument sačuvala, kao što je poznato, upravo oporuka. Iako je bio primoran da i te oporuke, koje samo podsjećaju na rimski testament, stavi među navodne znakove,⁴⁹³ nije ga tako rana i iznimna pojava zadarske oporuke dovela na misao o eventualnom njenom kasnijem postanku. Kako se dispozicija najstarijih zadarskih oporuka, kao i oporuke splitskog priora Petra, po svojoj osnovnoj formi ne razlikuje od darovnica — uolo et iubeo upotrebljava i Rusin prema tekstu kartulara sv. Petra u Selu⁴⁹⁴ — ostale će formule pokazati da je Šufflay uzalud gledao u njima iznimnu pojavu.

U vladarskim se i privatnim ispravama i u dispoziciji vrlo često ponavlja osnovni motiv koji je izdavača potakao na darivanje. Najčešći je razlog remedium anime i to ne samo izdavača, nego ponekad i njegovih rođaka i predaka. Ponekad je motiv »timor dei et eterna retributio«, jer »ille bene possideret res in seculo, qui sibi de terrenis atque caducis comparat premia sempiterna«.⁴⁹⁵ Iako našu predodžbu o strahu srednjovjekovnog čovjeka pred bogom treba revidirati upravo zbog velikog broja falsifikata motiviranih tim strahom, darivanje je za dušu ipak bilo u očima tog čovjeka najpodesnije mito.

Osim peticije koju imaju, kao što smo vidjeli, samo neke isprave splitske provenijencije, u dispozicijama će se naći u različitom obliku i *consensus*, pristanak, odobrenje ili savjet različitih osoba koje su na bilo koji način povezane s izdavačem. Pozivajući se na consentientes »isprava... za Karolinga i sve do polovine XI st.« Barada je ustvrdio ovo: »Makar je ovo diplomatička formula ipak vidimo da Trpimir gradi samostan uz prethodnu privolu svojih državnih prvaka, što jasno odaje ustavno ustrojstvo onodobne Hrvatske«.⁴⁹⁶ Slični se zaključci o ograničenoj vladarevoj vlasti mogu naći i u drugim radovima. Međutim, da bismo mogli shvatiti značenje ovog i sličnih *consensusa* u vladarskim i privatnim ispravama valja istražiti uzore prema kojima je nastao. Barada doduše nije pogrešio kad se pozivao na franačke isprave, ali

⁴⁹² Die Privaturkunde, 132.

⁴⁹³ N. dj., 131—2.

⁴⁹⁴ Doc. str. 98.

⁴⁹⁵ Doc. str. 21.

⁴⁹⁶ Dvije vladarske isprave, 25.

on nije dovoljno jasno ocrtao značenje i razvitak consensa za Karlovića. Naime, consensus se postepeno razvija iz interventuma i pretvara se najzad u vladarskoj ispravi u formulu testes. Sličan bismo put ove institucije, dakle consilium — testes, mogli utvrditi i u Trpimirovoj ispravi kad ne bismo znali da franačkoj kraljevskoj ispravi nije u početku uopće bila potrebna koroboracija svjedoka i da se »samo vrlo rijetko u kraljevskim kancelarijama prije XI st. unosilo vlastoručno potpise ili također sama imena ili oznake imena onih velikaša, koji su u određenoj prilici došli u pitanje; jer se kod pomnijeg istraživanja utvrdilo da je većina tako posvjedočenih kraljevskih isprava iz starijeg vremena falsificirana, prerađena ili bar izvan kancelarije napisana«. ⁴⁹⁷ Oznaka testes u franačkim vladarskim diplomama razvila se iz tironskih nota kojima su bili označeni ambasciatores i to tek u početku XI st. — dakle za Capetovića — i to u toj formi da su na kraju isprave bili označeni najprije članovi porodice vladara, a zatim velikaši. Iz popisa su takvih svjedoka ispadali najprije manje važni tako da su najzad u XII st. upisivani samo najvažniji dostojanstvenici tačnim redoslijedom i onda ako su njihova mjesta bila ispražnjena. Tako se razvio dignitarij franačkih isprava. ⁴⁹⁸ Međutim, consilium njemačkih isprava ima sasvim drugi korijen i kasnijeg je postanka, jer je rezultat drugačijih političkih prilika. Tek s Lotarom III prodire u njemačku kancelariju stalan običaj da se imena prisutnih velikaša kao svjedoka unose, ali ne u dispoziciju, nego u eshatokol. Popis će se takvih velikaša svjedoka naći otad ponajviše u svečanim diplomama. ⁴⁹⁹ Ovim, manje ili više poznatim, činjenicama valja dodati Sickelovo upozorenje da se consens biskupa ponekad nalazi i u ispravama Merovinga od Klodviga II, i to u takvim darovnicama u kojima se podijeljuje imunitet samostanima. ⁵⁰⁰ Kad bismo, dakle, povukli analogiju s našim vladarskim ispravama i consensom u njima onda bismo morali zaključiti da je filius nastao ante patrem! Prema tome, postoji još uvijek mogućnost da se porijeklo consiliuma i testes protumači neophodnom prisutnošću testes u privatnoj ispravi. Pogotovu, ako se uzme u obzir da među formulama vladarskih isprava prevladavaju one koje su karakteristične za privatnu, a ne za javnu ispravu. Uostalom, neka odluči analiza.

Kad bismo u formuli consensa mogli utvrditi neku dosljednost od njegove prve, veoma rane, pojave do kraja dinastije Trpimirovića, onda bismo imali bar neko uporište za analogiju s vladarskim ispravama u susjednim zemljama. Ali, onaj tko samo preleti pogledom consense vladarskih isprava lako će se uvjeriti da se u dispozicijama ne radi o sistemu uvjetovanom političkim razvitkom, nego o slučajnosti odnosno o različitim shvaćanjima sastavljača samostanskih i crkvenih isprava. Sačuvani su consensi tako sadržajno različiti da o nekoj svjesnoj i stalnoj liniji razvitka političke velikaške vlasti na račun vladarske ne može uopće biti govora. Consilium svih Trpimirovih župana ⁵⁰¹ pretvoren je već u Muncimirovoj ispravi u neodređeno savjetovanje »cum meis cunctis fidelibus et primatibus populi«. ⁵⁰² Bili bismo u neprilici

⁴⁹⁷ Erben, n. dj., 349—50.

⁴⁹⁸ N. dj., 350.

⁴⁹⁹ N. dj., 351.

⁵⁰⁰ Th. Sickel, n. dj., 65—6.

⁵⁰¹ »commune consilium meis cum omnibus zuppanis« Doc. str. 3.

⁵⁰² Doc. str. 15.

i onda kad bismo našli obrnuti poredak, tj. najprije savjetovanje s »prvacima naroda«, a zatim sa županima, a pogotovo ovako. Nije za nas nikakvo iznenađenje ako među Krešimirovim ispravama zadarskog porijekla nailazimo na neke vrste consensa samo u kasnije sastavljenoj darovnici za Maon. No kako je sastavljač pretjerao⁵⁰³ i u toj formuli, nije ga teško otkriti. Možda bismo i concessio splitskog nadbiskupa Lovre i svih biskupa hrvatskoga kraljevstva u ispravi iz 1066. mogli svesti na consens biskupa franačkih isprava kad tadašnji politički okviri ne bi isključivali takvu pretpostavku.⁵⁰⁴ Ako bismo još nekako u nuždi mogli pretpostaviti da je Krešimir IV morao za podjeljivanje slobode samostanu sv. Marije pitati splitskog nadbiskupa kao metropolitu, nikako ne možemo razumjeti što su pri tom radili »omnes regni nostri episcopi«? A što je najznačajnije: među biskupima nema zadarskog biskupa, koji je o. 1091. doista zajedno s priorom podijelio samostanu imunitet! Prema tome, *laudacio* »nostri ducis Stephani ceterorumque Croacie comitum«, koji sadržajno odgovara »*coram* Laurentio archiepiscopo et Johanne abbate sancti Bartholomei et Andrea nostro capellano et Dominico tepizo et Crenia iuppano« potvrđnice Zvonimirove iz 1078,⁵⁰⁵ nije consens hrvatskih velikaša i crkvenih dostojanstvenika, nego odraz nazora sastavljača spomenutih isprava i nema ništa zajedničko s politikom Krešimira IV. Kako je i »testimonium« Krešimira IV koji tobože daje »cum omnibus nobilibus suis«⁵⁰⁶ slobodu samostanu sv. Tome istog notarskog porijekla, nema nikakva razloga razbijati glavu o tome da li je hrvatski vladar sredinom XI st. bio ograničen u svojim zaključcima voljom prvaka naroda ili nije. Consens Zvonimirovih isprava, opet samo u dispozicijama falsifikata, nije također mjerodavan za zaključivanje, a consultus crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika posljednjeg Trpimirovića rezultat je mašte savjesnog pomagača splitskih benediktinka. Slične su provenijencije, bez sumnje, i dobri savjeti crkvenih dostojanstvenika, koje je tobože Stjepan II poslušno primao.⁵⁰⁷ Ali, ako u Zvonimirovoj zakletvi nađemo podatak da je pri krunidbi sudjelovao »clerus et populus«, koji ga je zajednički i složno izabrao,⁵⁰⁸ onda takvoj pojavi također ne treba dati neko posebno značenje, jer ona podsjeća na slične javne aklamacije u dalmatinskim gradovima.⁵⁰⁹ Naime, osim nužne pojave testes u eshatokolu privatne dalmatinske isprave ponekad se i u dispozicijama izdavač poziva na consilium, consensus odnosno peticio istih svjedoka. No, kao što je u vladarskim ispravama taj consensus umetan u dispozicije zato da se obično kasnije sastavljenim ispravama postigne što čvršća vjera tako su i privatnoj ispravi nobiles civitatis⁵¹⁰ umetani vjerojatno kasnije u tekst. I opet nije slučajno da se takvi nobiles kao savjetnici pojavljuju većinom u nekim Krševanovim ispravama, koje su samo prepričavanje odre-

⁵⁰³ On kaže: »annuentibus et supplicantibus universis nostri regni principibus«. Doc. str. 73.

⁵⁰⁴ Doc. 66.

⁵⁰⁵ Doc. str. 118.

⁵⁰⁶ Doc. str. 74.

⁵⁰⁷ Doc. str. 149, 152.

⁵⁰⁸ »synodali et concordii totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine... inuestitus atque constitutus rex«. Doc. str. 103.

⁵⁰⁹ Vidi npr. Doc. str. 175.

⁵¹⁰ Vidi npr. Doc. str. 21, 25 itd.

đenog događaja. Ako, naprotiv, u ispravi opata Traza nailazimo na »dobre ljude« (boni homines)⁵¹¹ odnosno na magnates, koji se savjetuju s priorom i biskupom i koji potpomognuti »uoluntate cunctorum ciuium« daruju vrt samostanu sv. Krševana, onda se čini da takvu pojavu možemo upotrijebiti kao dokaz za postepeni razvitak javne vlasti u gradu.

Nakon svega što je rečeno o formuli consensus kao dijelu dispozicije vladarskih isprava ne bismo se usudili stvarati zaključke o posebnoj ulozi župana, »prvaka« i »plemića kraljevstva« za narodne dinastije. Bar ne tako dugo dok smo za tu pojavu upućeni isključivo na diplomatski materijal, koji nije pouzdan. Naprotiv, različiti oblici te formule u privatnoj dalmatinskoj ispravi imaju, čini se, podlogu u stvarnom političkom razvitku gradova do kraja XI stoljeća.

V Sankcija i pena

Za formule prijetnje (minatio, cominatio ili sanctio) mogli bismo gotovo kazati da su u neku ruku znaci prepoznavanja određene skupine isprava i izdavača. Okamenjene forme isprava mogu doduše narušiti utvrđene principe, ali uza sve to sankcija s kaznom je najjače istaknut završni dio teksta. Izdvojimo li manja odstupanja u sadržaju prijetnji, razabrat ćemo na prvi pogled osnovni princip na kojem je ta formula sagrađena: izdavač — ukoliko ga običaj suviše ne sputava — upotrebljava protiv prekršitelja njegove volje i odredbe naznačene u dispoziciji one prijetnje i kazne koje može ostvariti. Zato će se sankcija i pena u vladarskoj ispravi razlikovati od one u privatnoj. Potpuno je razumljivo da je sankcija iz druge prodrila u prvu i to zbog toga što su vladarske odredbe bile zaštićene zakonima pa ih nije trebalo napose osiguravati prijetnjama u pismenim sastavima. Tako tek pod talijanskim utjecajem prodiere sankcija u franačku kancelariju i to za Lotara I, a u njemačku za Karla III koji je još jednom ujedinio carstvo.⁵¹² No, tek je Ludovik II, za čije se vrijeme osjeća jači talijanski utjecaj u kancelariji, počeo primjenjivati kaznu (penu) kao stalnu formulu, dok je značajno da njegovi nasljednici upotrebljavaju penu samo za destinatare iz Italije.⁵¹³ I u langobardske vladarske isprave, koje su ponekad služile Karlovićima kao uzor, sankcija je prodrila iz privatne isprave, kojoj je ona jedan od najstarijih sastavnih dijelova.⁵¹⁴ Detaljnom analizom pene u ranosrednjovjekovnoj privatnoj ispravi Boye je utvrdio da — što se tiče imovne kazne — ona ima dvostruki tj. grčko-rimski korijen.⁵¹⁵ Ne ulazeći podrobnije u vrlo interesantno pitanje sadržaja, pravne podloge i oblika sankcije i pene napomenula bih da u vezi s našim ispravama treba potcrtati ovo: prijetnje se duhovnim kaznama upotrebljavaju u Italiji i to pod crkvenim utjecajem; takva se kazna primjenjuje na svaku treću osobu i to najčešće u darovnicama ili privilegijima crkvi.⁵¹⁶

⁵¹¹ Doc. str. 41.

⁵¹² Fritz Boye, Über die Poenformel in den Urkunden des früheren Mittelalters, Archiv für Urkundenforschung VI, 1918, str. 139.

⁵¹³ Erben, n. dj., 358.

⁵¹⁴ Boye, n. dj., 159.

⁵¹⁵ N. dj., 95.

⁵¹⁶ N. dj., 98.

Kako je duhovna kazna kršćanskog porijekla, početno se može naći u ispravama papa, biskupa i duhovnih korporacija i, osobito, koncila.⁵¹⁷ Izvan Italije upotrebljava se ili ondje gdje je crkveni utjecaj bio neobično jak⁵¹⁸ ili u takvim pravnim poslovima koji su štitili interese crkve. Međutim, prijetnja se kao sastavni dio franačkih i njemačkih vladarskih isprava postepeno gubi u XI st., tako da je od kraja XII st. rijetki izuzetak u vladarskim diplomama, a u XIII st. se unosi samo u najsvečanije crkvene akte.⁵¹⁹

Kazna koja može pratiti sankciju sastoji se obično u naknadi počinjene štete oštećenom. Pretpostavlja se da je porijeklo globe u privatnim ispravama također grčko-rimsko. Ona je i sastavni dio rimske poslovne isprave. Za nas je važno utvrditi da su u Italiji duhovne i imovne kazne ostale odijeljene grupe sankcija.⁵²⁰

Šufflay je, proučavajući ove formule u dalmatinskoj ispravi, došao do uvjerenja da baš one pokazuju »neke osobitosti u svom jednostavnom razvitku, u različitom porijeklu, u sposobnosti daljeg održavanja s jedne i brzog povlačenja pred talijanskim novostima s druge strane, i najzad u profinjnosti i dosljednoj grubosti«.⁵²¹ Mislio je da je odlika naše hrvatske vladarske isprave jedinstvena upotreba duhovnih kazna, koje isključuju svako pravno značenje i sadržaj i ne odgovaraju, prema tome, sankciji drugih vladarskih isprava. Kad je na primjerima, počevši od Trpimirove isprave, počeo istraživati formulu pene i njenu genezu, on se nakon razumljivog kolebanja, pozvavši u pomoć i ugarske Stjepanove isprave, ipak odlučio za bizantsku provenijenciju.⁵²² Međutim, nije ga ništa smetalo da iste sankcije u zadarskim ispravama protumači talijanskim utjecajem, a da sankciju splitske privatne isprave izvede iz hrvatske kraljevske darovnice.⁵²³ Štaviše, očiti falsifikat koji tobože 1104. god. izdaje »Mladinus inclitus rex Croatie et Dalmacie« upotrebljava kao dokaz da je i u doba notarskog instrumenta postojala sankcija.⁵²⁴

Sankcije koje su Šufflaya odvele na krivi put u zaključivanju prema našem su mišljenju klasičan primjer za sve ono što je rečeno o karakteru i upotrebi crkvenih kazna. Dakako, ako ne gledamo na Trpimirovu i Muncimirovu ispravu kao na istinite vladarske isprave, nego kao na crkvene tvorevine. Nadbiskupov pisar unosi u njih sankciju prema svom izboru, a ne prema običaju vladarske kancelarije. Čini se da pri tom upotrebljava sve svoje znanje, jer neumorno reda prijetnju za prijetnjom.⁵²⁵ Nije se, očito, htio upuštati u pogađanje o imovnim kaznama — a možda nije za njih ni znao — tako da

⁵¹⁷ N. dj., 133.

⁵¹⁸ Npr. Engleskoj. N. mj.

⁵¹⁹ *Giry*, n. dj., 565.

⁵²⁰ *Boye*, n. dj., 132—3.

⁵²¹ *Die Privaturkunde*, 67

⁵²² N. dj., 69.

⁵²³ N. dj., 70—1.

⁵²⁴ N. dj., 73.

⁵²⁵ Tekst je Trpimirove darovnice neispravan i u početku nerazumljiv, dok je Muncimirove mnogo jasniji. »Qui uero postmodum auaritia facibus accensus... a dominio sanctorum martyrum... subtrahere uoluerit... iram omnipotentis dei coellorum arbitri, saluatoris mundi incurrat et sanctorum omnium maledictionis uin-

ni jedna od triju darovnica koje se odnose na crkvicu sv. Jurja na Putalju nema označene globe. Ostale isprave splitske crkve, redom falsifikati, nisu tako dosljedni. I u njima se, doduše, bez izuzetka pojavljuje duhovna kazna, ali je u mlađim ispravama ona spojena s novčanom globom, koju upola dijele kraljeva blagajna (*fiscus regalis*) i sv. Dujam.⁵²⁶ Budući da su spomenuti falsifikati, kao što se čini, po postanku nešto mlađi od ostalih, na formiranje sankcije nije djelovala samo crkva, nego očito i običaji ugarske kancelarije, iz koje su, možda, uzete i odredbe o diobi globe. Mnogo je manje vjerojatno da su te odredbe kod nas franačkog porijekla.⁵²⁷

U dva je falsifikata popraćena sankcija izrečicom: *quod absit*, koja se vrlo često, u najrazličitijim oblicima, dodaje prijetnjama.⁵²⁸

Falsifikati splitskih benediktinka, uključivši i fundacionalnu ispravu iz 1069,⁵²⁹ imaju također samo poenu *spiritualis*. Interesantna je među njima sankcija u Zvonimirovoj darovnici za Pusticu, u kojoj se kao eventualni prekršitelji redaju »kraljevi, vojvode i župani«⁵³⁰

Samo je priča od 100 posuđenih solida učinila da se u vladarskim darovnicama upisanim u kartularu samostana sv. Stjepana spominje, osim duhovnih, i novčana globa kao kazna.⁵³¹ Inače je za neke isprave iz istog izvora značajno da je prijetnja upućena rođacima,⁵³² a u nekim je ispravama uopće nema.⁵³³ Darujući Vranu papinskim poslanicima Zvonimir također prijeti prekršiteljima svoje odredbe duhovnim kaznama.⁵³⁴

Prema tome, u splitskim privatnim i vladarskim ispravama prevladavaju prijetnje duhovnim kaznama, kojima se samo izuzetno dodaju novčane globe. Samo jedna od sviju isprava predviđa nagradu za one koji će obdržavati odredbe privilegija⁵³⁵ — nagrada je vječni pokoj u eliziju!

Nije slučaj da je u fundacionalnoj ispravi za samostan sv. Dujma isto tako upisana samo duhovna kazna, a da su nespretni rapski i brački falsifikat srdžbu božju zamijenili vladarskom.⁵³⁶ Rapski falsifikator iz XIV st. unosi kao kaznu progonstvo i globu.⁵³⁷

Čini se da se sankcije u rogovskoj opatiji nisu prepisivale. Pretežno su, ponekad vrlo nespretno,⁵³⁸ upisane prijetnje duhovnim kaznama, tako da je-

culo CCCXVIII patrum insolubilter denodetur; descendantque super eum et domo sua sibi que consentientibus decem, quae in Egypto habitae sunt, plagae; et lepra Naaman Syri ab iis nunquam recedat; deglutiat eos terra, sicut Datan et Abiron, et in nouissimo maranatha, litigantibus cum iis sanctorum constantia, cum diabolo et eius horribilibus angelis et Juda Iscariotae in gehennae barathro munerentur, ubi ignis non extinguitur et uermes non moriuntur«. Doc. str. 15.

⁵²⁶ Doc. str. 114, 116, 139.

⁵²⁷ *Boye*, n. dj., 91.

⁵²⁸ N. dj., 91.

⁵²⁹ Doc. str. 112, 148 i 75.

⁵³⁰ Doc. str. 112.

⁵³¹ Doc. str. 149.

⁵³² Doc. str. 120.

⁵³³ Doc. str. 61, 119, 141.

⁵³⁴ Doc. str. 104.

⁵³⁵ Doc. str. 116.

⁵³⁶ Doc. str. 58, 80, 111.

⁵³⁷ Doc. str. 87.

⁵³⁸ Doc. str. 107.

dini izuzetak čini fundacionalna isprava iz 1059.⁵³⁹ No, kako je eshatokol Krešimirovih darovnica nesumnjivo nastao mnogo kasnije, nije pouzdano da je i ovo prvotni oblik sankcije.

Među vrlo različitim sankcijama u ispravama sv. Marije ističu se one koje su sastavni dio privilegija o »kraljevskoj slobodi«: Krešimirova je isprava lažna, a isprava priora i biskupa je kasnije ispravljena. Obje su u stvari dispozicije u obliku sankcije!⁵⁴⁰ Banum regale u lažnoj darovnici za Tukljaču još je jedan dokaz više za njenu lažnost,⁵⁴¹ a satisfactio secundum mos terre u darovnici Petra Semivitova jest, najblaže rečeno, neobična.⁵⁴² Preostale isprave imaju uobičajene duhovne kazne kao prijetnje.

Po bogatstvu oblika i izraza u duhovnim kaznama, niti jedna crkvena ustanova u Dalmaciji nije dostigla samostan sv. Krševana. Gotovo nema isprave u kartularu ili izvan njega u koji se ne unose prijetnje i kletve. I što je značajno, najstarije su prijetnje najrječitije, pa se stječe krivi dojam kao da se sankcija postepeno gubila. Ne ulazeći u analizu tih duhovnih kazna napominjem da su one sastavni dio darovnica, bez obzira na to tko je darivatelj.⁵⁴³ Duhovnim se kaznama dodaju novčane samo u tri darovnice: za Maon, u ispravi bana Stjepana iz 1042. i zadarskih ribara iz 1046.⁵⁴⁴ Sankcija u darovnici za Maon učvrstila je naše uvjerenje o njenom kasnom postanku, a rječitost Stjepanove darovnice, u koju je samo ubačena novčana globa bez bliže oznake, također govori protiv autentičnosti isprave. Međutim, u fondu je sv. Krševana sačuvano nekoliko isprava koje po svom pravnom karakteru nisu darovnice, pa u njima ni nema duhovnih kazna.⁵⁴⁵

Prema tome, naša je analiza ove vrlo važne formule dala drukčije rezultate od onih do kojih je došao Šufflay: sankcija hrvatske vladarske isprave nije nalik na tadašnje vladarske prijetnje i kazne ne samo zbog toga što je konačni i danas poznati oblik darovnica nastao vrlo kasno — u drugoj polovici XII st. — već i zato što su ih oblikovali svećenici. Najzad, duhovnim su kaznama zaštićivani primarno crkveni posjedi u Italiji, pa je odatle sankcija prodrla najprije u talijansku notarsku i papinsku ispravu a s njom i k nama.

C ESHATOKOL

I Koroboracija

Kako se u hrvatskoj vladarskoj i privatnoj ispravi ukrštavaju različite formule koroboracije i privatne i javne isprave doista je nemoguće govoriti o jedinstvenoj formuli koroboracije u proučavano doba. Zato ćemo tokom izlaganja obuhvatiti također formule, koje u sličnim analizama zauzimaju

⁵³⁹ Doc. str. 52.

⁵⁴⁰ Doc. str. 66, 157.

⁵⁴¹ Doc. str. 67.

⁵⁴² Doc. str. 94.

⁵⁴³ Doc. str. 26, 38, 19, 42, 47, 59, 62, 80—3, 91, 99, 175.

⁵⁴⁴ Doc. str. 46, 51, 73.

⁵⁴⁵ Doc. str. 41, 43, 44, 100.

posebno mjesto u eshatokolu. To su *rogatio* — molba izdavača upućena pisaru da o njegovoj odluci sastavi ispravu; *traditio cartae*, tj. predaja isprave kao završni čin u čitavom pravnom poslu; *subscriptio testium*, *completio*, *sigillatio* odnosno *signatio* kao sredstva ovjerovljenja isprava i, najzad, *aprecatio* kao završna formula nekih isprava. Istodobna pojava ovih heterogenih elemenata ne samo da odaje provenijenciju i doba nastanka isprava, nego i koncepcije sastavljača isprava. Ali, ona i usmjeruje analizu u određenom pravcu.

U završnom su dijelu isprave naznačena sredstva s pomoću kojih je isprava uživala javnu vjeru i imala dokaznu moć. Kako su se ta sredstva mijenjala prema prostoru i vremenu to je i ta formula, kako ističe Giry, odličan element kritike.⁵⁴⁶ Formula se koroboracije sastoji obično iz dva dijela; prvi, ponekad izostavljen, u kojem se najavljuju sredstva ovjerovljenja ili autencije, i drugi, sami znakovi ovjerovljenja ili javne vjere.

Na svom je putu razvika vladarska isprava, iako je usvojila iste osnovne oblike kao i privatna isprava, išla vlastitim smjerom. Franačke vladarske isprave za Merovinga sačuvale su rimski običaj potpisivanja (*subscriptio*), tj. vladarski potpis utoliko lakše što su Merovinzi znali pisati. Od Pipina potpis se zamjenjuje znakom (*signum manuale* ili *manus*) i to osobito potpis svjedoka.⁵⁴⁷ Taj se znak kasnije razvio u vladarski monogram, pečat, notarski znak itd. Potpisi mogu biti u prvom licu — *subscripti*, ili bezlični: *signum manus*. Pečat, kao znak ili sredstvo potpisivanja, postaje za prvih Karlovića vladarsko pravo, dok se potpisi osobito u ispravama svjetovnog karaktera do XII st. pomalo gube. Izuzetak i opet čine crkvene isprave, prije svega akti crkvenih koncila, i svečani javni politički akti koji imaju autografske potpise crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika. Međutim, od X st. vrlo često potpis nije vlastoručan, već ga pisar isprave označuje kao *signum*, koji u obliku križa ili kojega drugog znaka unosi sama osoba čije je ime pisar zapisao. Od XI st. naprijed potpis osobito u franačkoj ispravi istiskuje pečat, koji najzad u XII st. prevladava kao najvažnije sredstvo javne vjere. Zato su potpisi, prije svega osobni, već u XII st. rijetki i izuzetni, nalaze se i opet u crkvenim ispravama. Posljednje oponašaju papinske isprave u kojima su potpisi i dalje ostali u običaju.⁵⁴⁸ Ali, za razvitak naše vladarske isprave treba istaći vrlo važnu novost koju u te običaje potpisivanja i ovjerovljenja unosi renesansa rimskog prava u XII stoljeću; ona oživljava »u nekim aktima, osobito u oporukama, stari rimski oblik potpisa svjedoka u javnoj ispravi (*instrumentu*). Svaki svjedok izjavljuje da je na molbu autora akta osobno došao, da se potpisao ili dao potpisati, da je udario svoj pečat i signirao...«.⁵⁴⁹ Takvi su autografski potpisi većinom u običaju kod klera, dok laičke svjedoke obično zamjenjuje pisareva oznaka da su stavili znak. Što se tiče razvika vladarskog monograma u franačkim ispravama, on se održao u kraljevskoj kancelariji samo u najsvečanijim diplomama do XIV stoljeća.

Međutim, osim samog izdavača ili mjesto samog izdavača vladarsku ispravu može ovjerovati i staviti različite znakove javne vjere kancelarija ili

⁵⁴⁶ Giry, n. dj., 575.

⁵⁴⁷ Erben, n. dj., 315—6.

⁵⁴⁸ Giry, n. dj., 597—601.

⁵⁴⁹ N. dj., 601.

notar, dakle osoba ili institucija javne vjere. To je, prije svega, *recognitio merovinške* i *karolinške* kancelarije, koja se uvriježila od VIII stoljeća.⁵⁵⁰ Formula je *rekognicije* bila nepoznata langobardskoj vladarskoj ispravi, u kojoj pisarev *scripsi ego N. s oznakom naloga* (*ex dicto domini regis* ili slično) zamjenjuje kancelarijsku franačku *rekogniciju*. Od g. 817. franačka kancelarija proširuje tekst ovjerovljenja.⁵⁵¹

S obzirom na to da se često postavlja pitanje o postojanju hrvatske dvorske kancelarije za Trpimirovića valja imati u vidu razvitak vladarskih kancelarija u susjednim zemljama, kako bismo mogli s pomoću analogije doći do nekih zaključaka. Langobardska kraljevska kancelarija je, doduše, malo poznata, ali se ipak može zaključiti da je na njenom čelu bio referendar, koji je davao naloge notarima i ostalim kancelarijskim činovnicima.⁵⁵² Iz povijesti merovinške i karolinške kancelarije bit će za nas interesantna temeljita promjena koja se dogodila sredinom IX stoljeća. Iako za predstojnika kancelarije nema stalne oznake, uzima se da je *cancellarius* vršio njegovu dužnost, dok su notari kao članovi kancelarije bili njemu podložni.⁵⁵³ Pošto je prošla kroz različite promjene, kancelarija se u drugoj polovici IX st. raspada: vrhovni se kancelar više ne spominje, a isprave sastavljaju dvorski svećenici, »članovi capelle, koji se, doduše, također nazivaju notari, ali koji se, kad se potpisuju kao pisari ili rekognoscenti, redovito pozivaju na izričitu zapovijed cara«. ⁵⁵⁴ Važnu promjenu unosi g. 854. u kancelariju Ludovik Njemački, koji u pomanjkanju druge pogodne osobe prenosi čast kancelara na opata Grimolda, a taj tada nije bio samo opat »nego i nosilac najuglednije dvorske časti; on je bio šef kraljevske kapele«. ⁵⁵⁵ A značajno je da su do tog vremena kancelarija i kapela imale na dvoru posve različite uloge. Za nas nije više bitno kako su vrhovnim kapelanima postali nadbiskupi od Mainza odnosno kako su te reforme vršile stoljetni utjecaj. Iz svega nužno izvodimo zaključak da kapelani franačke kancelarije nisu mogli biti uzorom pri sastavljanju činovništva hrvatske kancelarije. Drugim riječima, kad bismo tvrdili da su Trpimirov i Muncimirov kapelan postavljeni po ugledu na suvremenu franačku kancelariju, onda bismo dopustili mogućnost da je sin nastao prije oca! Prema tome, ako igdje drugdje tražimo uzor i mi, kao što je to za svoj sastav učinio nepoznati sastavljač Trpimirove i Muncimirove isprave, onda ga, prema našem uvjerenju, možemo naći samo u kraljevskoj kancelariji Arpadovića. ⁵⁵⁶ Franački i njemački kapelani nisu mogli biti uzor za kapelane naših vladarskih isprava.

Ali, i u privatnoj se ispravi vrlo jasno razlikuju formule ovjerovljenja. Kako kartu nikada ne potpisuje destinatar, jer je prema rimskom pravu njegov potpis nevažan, u lombardsko-tuscijskoj karti potpisuje se izdavač ili onaj kome izdavač povjeri pisanje. Zato je u njoj »*subscriptio* ili kao njen surogat *signum* izdavača tako pravilan da smijemo karte u kojima oni nedostaju

⁵⁵⁰ *Erben*, n. dj., 319.

⁵⁵¹ N. dj., 320—1.

⁵⁵² *Bresslau*, n. dj., 259—60.

⁵⁵³ N. dj., 282.

⁵⁵⁴ N. dj., 291.

⁵⁵⁵ N. mj.

⁵⁵⁶ *Hóman*, n. dj., 425.

smatrati nepotpunima«. ⁵⁵⁷ Sudska isprava, za razliku od karte, nema potpis niti signum izdavača i svjedoka. ⁵⁵⁸ Taj će običaj prijeći i u notarski instrument.

Međutim, najvažnija je uloga koju prema rimskim pravnim pojmovima imaju pri sklapanju pravnog posla *svjedoci (testes)*. Zato je izdavač dužan dati svjedocima kartu na potpis odnosno »dodir« (manum ponere testibus, cartam testibus offerre), kako bi je oni mogli »osnažiti« ili okrijepiti (roborare). Upravo to aktivno sudjelovanje svjedoka značajno je za lombardsku kartu; od nje se u tom pogledu odvaja noticija u kojoj dostaje pasivna prisutnost svjedoka. ⁵⁵⁹ Roboratum svjedoka vrlo se često najavljuje u tekstu isprave. Iako nije bilo nužno da pisar isprave bude uvijek spomenut, posvjedočenje istinitog sadržaja isprave postiglo se formulom rogacije, tj. molbom od strane izdavača da notar napiše ispravu. On je dakle rogatarius i kao takav piše i ovjerovljuje ispravu. U lombardsko-tuscijskoj karti razvija se pod utjecajem Justinijanova zakonodavstva poseban oblik ovjerovljenja, koji glasi: ego N. ... *complevi et dedi*. ⁵⁶⁰ Čitav pravni posao završava aktom predaje isprave iz ruku izdavača u ruke destinataru (tradicio cartae), pa zato završna formula vrlo često glasi: ... *post traditam complevi et dedi*. Takvu završnu formulu nema niti sudska isprava niti noticija, kao ni beneventanska karta u kojoj su usvojena načela predjustinijanskog zakonodavstva. U njima dakle nema posebnog potpisa notara niti formule komplecije. ⁵⁶¹ Spomenuta formula komplecije potječe iz novorimske karte i nalazi se od VI st. dalje na području Ravene, Napulja, Rima, Pentapolisa i, što je za nas važno, na istarskom i mletačkom području. ⁵⁶² U ravenskom se kraju zadržala do XII stoljeća. ⁵⁶³ No, komplecija se u svom primarnom značenju odnosila na *svjedoke* koji su svojim potpisima ovjerovljavali kartu. ⁵⁶⁴ Već je naprijed istaknuto da komplecija s različitim dodatnim glagolima (*absolvi, dedi, reddidi, emissi* itd.) ⁵⁶⁵ nije prodrla izvan područja notarske Italije, iako se rimskih uzora može naći dosta i izvan nje. Istaknuto je i to da je notar u Istri dodao uz *complevi* i *firmavi*, a u Veneciji *roboravi*. ⁵⁶⁶ Tradicio cartae, o kojoj će još biti govora i u našim ispravama, mogla se izvršiti prema langobardskim običajima ili prema crkvenom, mnogo raširenijem, običaju predajom karte na oltar darivane crkve. ⁵⁶⁷

Već ovaj letimičan pregled vladarske i notarske koroboracije u našem bližem i daljem susjedstvu očito upućuje na zaključak da naše kneževske i kraljevske isprave nisu pisane prema tadašnjim općenito održavanim načelima. To potvrđuje već primjer Trpimirove isprave. Ako bismo još nekako mogli dopustiti da su se pri Trpimirovu darivanju našli njegovi župani kao svjedoci — da su se dakle consentientes već tada pretvorili u testes — ne

⁵⁵⁷ Brunner, n. dj., 35.

⁵⁵⁸ N. dj., 37—8.

⁵⁵⁹ N. dj., 39.

⁵⁶⁰ N. dj., 41.

⁵⁶¹ N. dj., 42.

⁵⁶² N. dj., 47.

⁵⁶³ N. dj., 68.

⁵⁶⁴ N. dj., 69.

⁵⁶⁵ N. dj., 80.

⁵⁶⁶ N. dj., 81.

⁵⁶⁷ N. dj., 96 i sl.

možemo prihvatiti daljnju tvrdnju isprave da su oni Trpimirovu ispravu i osnažili ili okrijepili svojim potpisima; a prema tekstu isprave darivanje se izvršilo u Bijaćima »tempore super fato et testium noticia, presentia, communi uoto et uoluntate corroboratum«.⁵⁶⁸ Umetnuta formula koroboracije u actum daje županima kompetencije koje oni ne samo da nisu imali, nego je oni nisu ni trebali dati, jer je isprava dobila fidem publicam po drugim svojim oznakama. Dakle, formula actum sa znakovima svjedoka — različitog položaja i službe morala je ući u sastav ove isprave najranije u drugoj polovici XII st. kad su oživljavanjem notarijata i rimskog prava i svjedočanstvo odnosno prisutnost svjedoka pri pravnom poslu bili izraženi na gornji način.⁵⁶⁹

Postupak je sastavljača danas poznate forme Trpimirove isprave utoliko manje razumljiv, što je, očito svjesno, dodao još *dvi*je koroboracije. Naime, tobožnji Trpimirov kapelan svećenik Martin piše ne samo po njegovu nalogu (precepzione), nego i od njega zamoljen (rogatus), iako jedan oblik isključuje drugi. No, kako nepoznati sastavljač Trpimirove darovnice nije označio kojim se sredstvom Martin poslužio da ovjeri ispravu, on je notarskoj formuli komplecije dodao i notarski znak — *signum manu feci*! Tako ta dvostruka koroboracija, u stvari diplomatička nagrada, nastaje nesumnjivo kao rezultat težnje falsifikatora da gomilanjem oznaka javne vjere postigne što veću dokaznu moć za svoj sastav. Čini nam se, prema tome, potpuno suvišnim pitanje da li je Trpimir znao pisati ili nije! I da li su zaista oko njega u času izdavanja isprave odnosno darivanja bili župani, komornici i svećenici.

Iako Muncimirova isprava ima novih elemenata, koje ne nalazimo u Trpimirovoj diplomi — prije svega *tradicio cartae* i *pečat* — i u njoj je koroboracija tako nevješto sastavljena da je nije teško prepoznati kao rad falsifikatora. Ista formula actum, u kojoj se, doduše, izričito ne ističe da su testes osnažili ili ovjеровili ispravu, ali u kojoj ipak testes subscribentes et consentientes imaju istu ulogu.⁵⁷⁰ Misleći da notarska komplecija nije dovoljna garancija autencije sastavljač Muncimirove isprave tvrdi da je Muncimir dao ispravu *zapečatiti prstenom* kako se ne bi uništila.⁵⁷¹ Iako pečatanje samo po sebi u to doba nije u vladarskim ispravama isključeno, činjenica da se u ispravi polaže težište na *notarsko ovjerovljenje* — pojačano tradicijom karte nakon koje je notar izvršio kompleciju — isključuje upotrebu i vladarskog pečata. A Muncimir je k tome kao »auctor huius donacionis cartule« dodao svoj znak rukom — *signum manu mei, qui sum Muncimiro*! Pisar isprave, tobože opet knežev kapelan i đakon, ponavlja u kompleciji da je darivanje izvršeno pred svjedocima, da je on zapisao onako kako je čuo (audita scripsi) i nakon što je isprava bila predana na oltar sv. Dujma, on ju je »sretno« ovjerovio (feliciter complevi). Aprekacija dodana formuli komplecije još je jedan dokaz da je sastavljač imao pred očima notarske formule s mletačkog područja.

⁵⁶⁸ Doc. str. 5.

⁵⁶⁹ Vidi taj običaj osobito razvijen u onom dijelu Kvarnera, koji je u drugoj polovici XII. st. bio mletački (CD II, str. 74, 76, 95—6, 104, 205, 230, 261 i 317) ili u Zadru (CD II, str. 137, 152—3, 215—6).

⁵⁷⁰ »Actum est in Biaci ante fores ecclesie sancte Marte... horum palam testibus consentientibus atque subscribentibus«. Dviije vladarske isprave, 72—4.

⁵⁷¹ »Deinde ne aboleatur in posterum annulo nostro iussimus in calce signari«. Dviije vladarske isprave, 74.

Javne isprave hrvatskih vladara iz XI st. samo su vrlo često loše prikri-
veni notarski instrumenti. Neki su sastavljači, štaviše, — osobito isprava u
samostanskim kartularima — odustali od toga da prikriju pravi karakter svo-
jih sastava. Zato su težište pravovaljanosti prenijeli na svjedoke, za koje,
čini se, nisu uvijek imali pismenu podlogu. Tako se može protumačiti činje-
nica da se u različitim darovnicama pojavljuju iste grupe svjedoka, iako je
jednom riječ o vladarskoj, a drugi put o privatnoj ispravi. Kako je u nekim
ispravama, izuzevši svjedoke, izostavljen svaki drugi znak koroboracije, oprav-
dana je sumnja da su takve isprave ikada postojale. Tako je npr. Krešimirovo
tobožnje darivanje Tukljače izvršeno u samoj Tukljači, a isprava je napisana
i pravni posao završen tobože u Zadru (firmatum), ali se u ispravi uopće ne
kaže tko ju je ovjerovio.⁵⁷² Zvonimirova potvrda »kraljevske slobode« nema
isto tako nikakva znaka ovjerovljenja. U darovnici za Brda se doduše tvrdi
da ju je pisao i ovjerovio kraljevski kapelan Miha, ali nije rečeno kako je to
učinio.⁵⁷³ Jer da je on doista kao kraljevski kapelan pisao darovnicu, onda bi
morao kazati da je to činio prema nalogu vladara. Dakako, da tada ne bi
rekao: roboraui, jer je to notarska oznaka ovjerovljenja. Nije nimalo slučajno
da je koroboracija dvaju Krešimirovih privilegija o podjeli imuniteta (sv. Iva-
nu i sv. Mariji) tekstovno i stvarno različita. Vladarska je koroboracija zami-
jenjena u tobožnjoj darovnici sv. Mariji, kao i u potvrdi privilegija s *lau-
dacio* crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika, dok je privilegij sv. Ivana —
koji se naziva u *Policorionu diffinicionis cartula*⁵⁷⁴ — prema izjavi samog
vladara ovjerovio (roboramus) on sam. Kako, nije rečeno. Ali, koroboracija
koja je dodana tobožnjim Krešimirovim darovnicama u istom kartularu ne
može biti autentična.⁵⁷⁵ Dok su testes u ispravi iz 1066. comites, u ispravi iz
1059. jesu iuppani, i štaviše, jedan je od njih vratar! A kako bismo, najzad,
protumačili činjenicu da nedatirana Krešimirova darovnica mlina upisana u
treći kartular — sv. Stjepana — ima opet drukčiju koroboraciju,⁵⁷⁶ ako ne
bismo ustvrdili da su pri sastavljanju isprava kumovali različiti ljudi. Jer
u ovoj darovnici ne samo što nastupaju kraljevi podžupi kao svjedoci, nego
i Teodor, legendarni pisar vladara u drugoj polovici XI st., jednostavno piše:
scripsi et testis adfui. Prema tome, ova tobožnja darovnica nema ni datuma
temporale ni koroboracije. U tobožnjem se privilegiju rapskoj crkvi⁵⁷⁷ pojav-
ljuje i pečat, što dokazuje ugledanje na arpadovsku kancelariju.

Sve se čini kao da se sastavljač kartulara samostana sv. Krševana naša-
lio kad je redao svjedoke, koji su bili prisutni, kako on tvrdi, prilikom dari-
vanja posjeda u Diklu.⁵⁷⁸ Može li se zaista vjerovati da Krešimir IV ima svoje
dostojanstvenike koji su se zvali volari? Tko je decanus iste isprave? I naj-

⁵⁷² Doc. str. 67—8; Kartular sv. Marije, 244.

⁵⁷³ V. Novak je zaboravio u prijepisu teksta kartulara unijeti ovjerovljenje. Ono glasi: *Et ego presbiter Michacio capellanus regis scripsi et corroborauui* (fol. 30 r. i v.). U komentaru je ispravno zaključio »da je i ovo lice, kao tobožnji kra-
ljeve kancelarijski službenik, proizvod fantazije nepoznatog falsifikatora o Kresi-
mirovu daru manastiru sv. Marije«. Kartular sv. Marije, 157.

⁵⁷⁴ Doc. str. 52.

⁵⁷⁵ Doc. str. 54.

⁵⁷⁶ Doc. str. 78.

⁵⁷⁷ Doc. str. 88.

⁵⁷⁸ Doc. str. 62.

zad tko je *dad*, čast koja se u ovoj iskvarenoj formi dva puta pojavljuje u spomenutom kartularu. Inače svjedoci, zajednički i nekim drugim ispravama, imaju neobičnu funkciju. Isprava nema koroboracije, jer pisar, doduše, piše darovnicu po nalogu kralja,⁵⁷⁹ ali ni on ne stavlja svoj znak, a kralj i svjedoci također se ne potpisuju. Nema nikakva pečata. Bilo bi vjerojatno lakoumno od nas kad bismo pomanjkanje koroboracije protumačili izostavljanjem. Vrlo kasni postanak danas poznatog oblika darovnice za Maon daje odgovor na pitanje zašto je inače kratka koroboracija svjedoka dobila u tom izvoru vrlo opsežnu redakciju.⁵⁸⁰ Preuzetim su svjedocima iz drugih isprava dodane titule i tumačenja, a nerazumljiva čast *catapana*, uzeta iz hirografa opata Petra, pretvorena je u župansku!⁵⁸¹ Imenima svjedoka prethode signa, iako takvo signiranje nije ničim najavljeno. Signum je stavljen i pred ime Krešimira IV i Stjepana, zadarskog biskupa, iako su se oni, prema tekstu darovnice, sami potpisali (*subscripsi*). Isprava je, prema uzoru tj. hirografu opata Petra, također nazvana hirografom, a ovjerovljuje je »aule regie cancelarius«, hrvatski biskup Anastazije. Koroboracija (*confirmavi*) završava dvostrukom apre-kacijom i datumom *geographicum*, a sam se pisar naziva »*dictator huius ci-rographi*«. Termini također upućuju na talijansku notarsku formulaciju iz druge polovice XII stoljeća.

Sastavljači koroboracija u splitskim falsifikatima načinjenim na ime Zvonimira zamišljaju, očito pod utjecajem ugarske kancelarije, dokaznu moć isprave posve drukčije, nego oni koji su taj posao radili u Trpimirovoj i Mun-cimirovoj darovnici. Iako se naprijed spomenuti Teodor opet javlja i to jednom kao kancelar, inače kao svećenik, on je *svjedok* ili *pisar*, ali nije ovjerovitelj kraljevske isprave.⁵⁸² Kako su u oba falsifikata osobito pomno nabrojeni svje-doci, očito su sastavljači njima pridavali veliku važnost. Nisu, dakle, niti oni napustili notarske okvire. U trećoj ispravi, u falsifikatu za Bosiljinu,⁵⁸³ upo-trijebljena je, dakako nešto izmijenjena, formula ovjerovljenja ugarske kan-celarije za Arpadovića, ali nije označen pisar. Isti način koroboracije s pomoću pečata ima i Zvonimirova potvrđnica Putalja.⁵⁸⁴ Ali među svjedoke te potvrđ-nice unosi sastavljač nove ličnosti s novim častima: *comites et barones*, za koje je, osobito posljednje, mogao naći predložak tek u nekoj ispravi iz doba Arpa-dovića. Brački falsifikat⁵⁸⁵ upućuje svojom koroboracijom još više na isti uzor. Slični nedostaci karakteristični su i za ostale Zvonimirove isprave splitske provenijencije: Teodor se pojavljuje u ispravama iz kartulara sv. Stjepana kao Zvonimirov kancelar i pisar hercega Stjepana, a u tobožnjoj potvrđnici za Pusticu kao »*presbiter et ecclesie sancti Domni et eiusdem regis cancella-*

⁵⁷⁹ Oba pisara koja su označena u obje redakcije izjavljuju da su svojeručno pisali ispravu -*manu mea scripsi*. Priručnik, 250.

⁵⁸⁰ Priručnik, 254; Doc. str. 74.

⁵⁸¹ Šišić je prepisao darovnice neposredno iz kartulara. Ako se možemo pouz-dati u njegovu lekciju, onda je u kartularu tekst ispravan i glasi: *dominus Leo imperialis protospatarius ac tocius Dalmatie catapanus, testis*. Priručnik, 254.

⁵⁸² Doc. str. 116, 138.

⁵⁸³ Doc. str. 114—5.

⁵⁸⁴ Doc. str. 106.

⁵⁸⁵ Doc. str. 111. »*Per manum Georgii notarii cum appensione mei sigilli*«.

rius«!⁵⁸⁶ Ali ni ovdje nije ovjеровitelj, nego pisar i svjedok. Ista misao o dvostrukoj pisarskoj službi zaokuplja i nepoznatog sastavljača nedatirane Stjepanove potvrđnice za solinski mlin.⁵⁸⁷ Pisao ju je »Johannes capelanus eiusdem archiepiscopi«, ali »de mandato prefati regis«. Da li je zaista bila moguća takva služba? Crkveni su dostojanstvenici, naime, koliko je poznato, imali svoje notare, a ne kapelane i kancelare, koje su, kako spomenuti primjeri svjedoče, morali dijeliti s kraljem. Izuzevši Stjepanovu ispravu za Pusticu,⁵⁸⁸ u kojoj je kralj tobože zamoljen da pečatom potvrdi Zvonimirovu darovnicu, ni jedna od splitskih darovnica izdanih tobože u korist benediktinka ili samostana sv. Stjepana, nema znakova ovjеровljenja (potpis vladara, njegov pečat, notarsku formulu komplecije ili roboracije ili notarski znak). Dobiva se dojam da se osobita važnost htjela pridati *svjedocima*, koje kao *presentes* nabrajaju beziznimno sve isprave.

Zaključak, koji se nakon ovih analiza nužno nameće i suviše je nepovoljan: *ni jedna vladarska isprava iz doba narodne dinastije nema koroboraciju koja bi odgovarala tadašnjim općenito usvojenim vladarskim formulama koroboracije na Zapadu*. Iako bismo razloge takvoj pojavi mogli tražiti u nekim primjerima, u kasnijem dodavanju ili prerađivanju koroboracije, činjenica da su isprave bez iznimke ili prijevizi iz samostanskih kartulara ili falsifikati, govori više u prilog mišljenju da se radi o svjesnom novom poslu različitih sastavljača. Odatle raznolikost forma i pogrešaka, odatle često poimanjanje svake koroboracije.

Čini mi se nakon svega što je rečeno o kancelarima, koji su u stvari samo pisali, o kapelanima, koji su tobože u IX st. ovjеровljavali notarskim formulama kneževske isprave itd., da se gubi ona lijepa i netačna slika koju je s ljubavlju, ali bez kritike, izgrađivala hrvatska historiografija od Račkoga dalje. Mišljenje da su nepravilnosti i anomalije nastale zbog toga što su sami destinatari sastavljali darovnice ne može se održati, jer bi u tom slučaju darovnice morale imati drugi oblik i ovjеровljenje. A ne valja smetnuti s uma niti to da se u svim darovnicama i potvrđnicama upravo hrvatski vladari imenuju izdavačima. Prema tome, i oni su bili dužni da ovjерove ili daju ovjеровiti svoje isprave.

U roboraciji privatne isprave, iako je u osnovi zasnovana na načelima notarskog ovjеровljenja, nisu ta načela dosljedno provedena. Naime, očekivali bismo da će starija notarska isprava, tj. ona do razvitka instrumenta u drugoj polovici XII st., ipak pokazivati neku zakonitost u svom razvoju, s obzirom na to da se nesumnjivo ugledala na susjednu Italiju. No, prema pisarima odnosno ovjеровiteljima javne isprave ne može se jasno razabrati tko su u stvari ti pisari i koji je izvor njihove javne vjere. Zadarska isprava zadaje u tom pogledu istraživaču najviše brige. Šufflay ju je u prikazu razvitka dalmatinske isprave opet morao izdvojiti kao iznimku, jer se u Zadru, protivno nego u ostalim gradovima, javlja ne samo notar, nego i formula komplecije.⁵⁸⁹ A karta nije, kao ni notacija, nastavlja Šufflay, imala sasvim samo-

⁵⁸⁶ Doc. str. 113, 119, 148, 149.

⁵⁸⁷ Doc. str. 152.

⁵⁸⁸ Doc. str. 148.

⁵⁸⁹ Die Privaturkunde, 37.

stalnu dokaznu moć, već je bila upućena na svjedoke koji su bili prisutni pri pravnom poslu. Šufflay je, doduše, postavio i devizu za proučavanje prema kojoj — budući da se dalmatinska isprava izgrađivala na dva temelja: rimskoj praksi i primjeni starih formula talijanskih notara — treba u njoj tražiti upravo te osnove.⁵⁹⁰ Na žalost, Šufflay pri postavljanju načela ne pomišlja uopće na to, nije li previše savršena forma prve dalmatinske isprave, možda, rezultat kasnijeg dodavanja. On misli da je zadarska isprava imala sve do X st. svoj samostalni razvitak, na što ga navodi kratkoća isprave, i kako on misli, vlastiti razvoj komplecije.⁵⁹¹ Inače ni on ne može poreći langobardski odnosno tačnije mletački utjecaj. Priznaje jedino, preuzevši mišljenje Račkoga, da je komplecija Dauzetine oporuke izmišljena.⁵⁹² Pretpostavlja da je iz formule komplecije izostavljeno post traditam zato što ta formula više nije imala u doba postanka isprave nikakvo značenje.

Međutim, kad se već jednom uvuku sumnje u ispravnost nekih forma, onda se može naći i drukčije tumačenje nepravilnosti najstarije zadarske isprave. Jer se sumnje sve više gomilaju ukoliko se dublje ulazi u analizu. One ne pogađaju samo *formulu komplecije*, već i *formulu testes*. Naime, nužno se postavlja pitanje: zašto se među svjedocima u Andrijinoj ispravi, u Agapinoj i Dauzetinoj oporuci, kao i u ispravi o obnovi samostana sv. Krševana i darovnici zadarskih ribara.⁵⁹³ pojavljuje najednom toliko *tribuna*? Što su oni? Činovnici komune? Ili komuna? Jer u Agapinoj se oporuci spominju i splitski i osorski tribun, a u ispravi iz 986. i rapski tribun. Osim toga, Agapina oporuka spominje i *tribuna »marre insaco«*! Ako su tribuni općinski činovnici ili možda članovi gradskih vijeća zašto se ne spominju u drugim ispravama iz dalmatinskih gradova, nego samo u onima, koje pripadaju samostanu sv. Krševana?

Međutim, još je nešto zajedničko ispravama sa svjedocima-tribunima: ni jedna od njih — izuzevši onu o obnovi samostana iz 986. nije zabilježena u kartularu, a svima je destinatar samostan sv. Krševana. To ne može biti slučajno. Istina je, doduše, da su Krševanove isprave i vremenski najstarije, ali zar su doista mnogobrojni tribuni mogli netragom nestati u drugoj polovici XI stoljeća? I to tako temeljito da ih ni jedna isprava ne navodi? Kako imena nije teško izmisliti, a tribunska je čast poznata i u početku XIII st.,⁵⁹⁴ nije nemoguće da je formula *testes* u Krševanovim ispravama sastavljena u to vrijeme. Na takav zaključak navode i neki elementi notarskog ovjerovljenja. Prije svega, stereotipna mletačka formula komplecije, koju bi, iako je notarska, prema tekstu isprava tobože upotrebljavali svi pisari bez obzira na to kojeg su staleža ili službe. Još bismo nekako mogli dopustiti da je đakon Ivan pripadao 908.⁵⁹⁵ onim svećenicima koji su prije razvitka notarijata pisali isprave privatnicima, ali kako je moguće da je on upotrijebio formulu notarskog

⁵⁹⁰ N. dj., 29.

⁵⁹¹ N. dj., 33.

⁵⁹² N. dj., 33, bilj. 8.

⁵⁹³ Doc. str. 19, 21, 25, 26, 44.

⁵⁹⁴ Npr. CD VI, str. 310 (1279), str. 649 (1289). Vidi Die Privaturkunde, 18.

⁵⁹⁵ Doc. str. 19. »Et ego Johannes diaconus iussu a supra memorato Andrea priore manu mea propria scripsi atque feliciter post traditam compleui. Amen«.

ovjerovljenja kad nije bio osoba javne vjere? On nije ni općinski ni biskupov ni crkveni pisar, a niti notar! Isto je tako neobično da se zadarski biskup služi 986. notarskim izrazima « manu propria scripsi et roboravi »!⁵⁹⁶ Najzad, na koji način ovjerovljuje biskup ispravu? A njegova je roboracija bila uopće nepotrebna, jer su cartulu tradicionis⁵⁹⁷ signirali i firmirali svi svjedoci, počevši od biskupa pa do posljednjeg tribuna! Prema tome, Anastazije je mogao biti pisar, ali teško da je bio i ovjerovitelj. U ovoj se skupini Krševanovih isprava upotrebljava i *tradicio cartae* kao završni akt darivanja.⁵⁹⁸

Iz prve polovice XI st. potječe i opet posebna skupina Krševanovih isprava u kojima vlada šarenilo forme i principa. Ako smijemo vjerovati podacima tih dokumenata, onda se tridesetih godina XI st. prvi put pojavljuje u Zadru notar. To je najprije đakon Majo, a zatim i svećenik Ansfred.⁵⁹⁹ No, kako se dvije godine prije toga posljednji potpisuje samo kao presbiter, ne možemo biti sigurni da nije njegovo »unapređenje« djelo sastavljača isprave. Đakon Majo piše zamoljen od zadarskog suca Martina (iudicator), koji je prisustvovao nagodbi (conveniencia) za zamjenu kuće između samostana sv. Krševana i Konstantinovih sinova. Samo što se tekst koroboracije baš ne slaže u svemu s izjavom izdavača opata Traza. On kaže: nos denique Trasius abbas... hoc testamentum fecimus de ipsa domus.⁶⁰⁰ Možda je čitav tekst Majove koroboracije dodan kasnije, jer slična carta securitatis istog opata iz 1036.⁶⁰¹ nema takve oznake ovjerovljenja. Čini se da na takvu kasniju »operaciju« upućuje ovjerovljenje hrvatskog biskupa Marka u darovnici bana Stjepana iz 1042,⁶⁰² a oduži tekst neobične koroboracije samog opata Traza u darovnici Jelenice iz 1029.⁶⁰³ mora da je bio podvrgnut istom postupku. Naime, on nema elemenata iz kojih bi se moglo zaključiti da je Trazo ispravu i ovjerio, jer je on auctor cartule i testis! Naše sumnje o stvarnom postojanju notarske službe u tom razdoblju podupire činjenica da ni kasnije darovnice Hrvata iz sedamdesetih godina XI st. ne pišu notari. Pisari svećenici, ili tačnije monah Adam koji navodno piše četiri isprave, tvrdi da je, saznajući istinu, zamoljen od donatora napisao ispravu.⁶⁰⁴ O tome da ju je on i ovjerio nema ni riječi. Formula je ista, bez obzira da li je isprava pisana u Ninu, Biogradu ili Obrovici. A kraljevski se kancelar pojavljuje samo u prerađenoj Radovanovoj darovnici,⁶⁰⁵ za koju ne treba mnogo oštroumlja da se prepozna kao falsifikat. Kad gledamo, najzad, na posljednje isprave istog samostana iz XI st., onda možemo razabrati da je bila doista uobičajena tradicio cartae, ali da znakove ovjerovljenja nije stavljao pisar ili notar, nego sami svjedoci, tj. »prior una cum proceribus nostre urbis«. ⁶⁰⁶ Arhiđakon Majo, koji je pri-

⁵⁹⁶ Doc. str. 21.

⁵⁹⁷ Doc. str. 22.

⁵⁹⁸ Doc. str. 19, 22, 25.

⁵⁹⁹ Doc. str. 42, 44.

⁶⁰⁰ Doc. str. 42.

⁶⁰¹ Doc. str. 43.

⁶⁰² Doc. str. 46.

⁶⁰³ Doc. str. 38.

⁶⁰⁴ Doc. str. 80, 84, 86, 91.

⁶⁰⁵ Doc. str. 81—2.

⁶⁰⁶ Doc. str. 175.

likom tradicije čitao donacionis paginam i koji je vjerojatno bio i pisar, nije ni označio da je ispravu pisao. Iz sličnih razloga nema oznake ovjerovljenja ni Gerardova, u stvari sudska, isprava, koju uz crkvene dostojanstvenike »omnis synodus collaudat et roborat«. ⁶⁰⁷ Hirograf opata Petra ⁶⁰⁸ nije po svojoj formi isprava, nego zapis sastavljen od destinataru, dok je hirograf biskupa Stjepana iz iste godine bio već Račkom sumnjiv. ⁶⁰⁹ No, biskupovo svjedočanstvo da »cyrographum hoc rustico sermone conscripsi« ne protivurječi našim zaključcima, jer ni on nije svoj hirograf ovjerovio.

Darovnice Hrvata upisane u kartular sv. Marije nipošto se po pravnim karakteristikama ne razlikuju od Krševanovih: pisari su samo svjedoci ⁶¹⁰ ili ih uopće nema. ⁶¹¹ Presuda priora Draga iz 1091. u korist Vekeneg ovjerovljena je poslije tradicije »sigillo dicti prioris«. ⁶¹² Zato je potpuno opravdana bilješka arhiđakona Maja: »ut a memoratis presulibus michi iniunctum est, fideliter ueraciterque scripsi«. Splitski nadbiskup Lovro, kad mu je isprava bila donijeta na potvrdu, zapovijedio je »ipsum libellum... sigillo sancti Domnii signari«. ⁶¹³ Tako se tek potkraj XI st. pojavljuje u dalmatinskoj ispravi pečat. po svemu prerogativ crkvenih i svjetovnih vlasti u gradu Preostale isprave sv. Marije nemaju, posve razumljivo, znakove ovjerovljenja — munitis scriptum ⁶¹⁴ nije završen, dok imunitet odobren na zadarskom koncilu 1095. nije dobio oblike privilegija. ⁶¹⁵

Da je Šufflay imao pravo kad je tvrdio da dalmatinska isprava, sama po sebi, nema dokaznu moć, dokazuju njeni oblici i u Splitu, Trogiru i Rabu. Sve darovnice u korist samostana sv. Stjepana pisane su po pisarima svećenicima koji su svjedoci. ⁶¹⁶ Čak se i Teodor, koga smo upoznali kao pisara vladarske isprave, još jednom pojavljuje kao cancelarius sancti Domnii, ali i on je samo »confirmationis dictaminis scriptor et testis«. ⁶¹⁷

Falsifikat rapske crkve pisao je, tobože, također kraljevski notar Ivan, ⁶¹⁸ dok pravu ulogu pisara, koji nije ovjerovitelj, razotkrivaju podaci kartulara samostana sv. Petra u Selu. ⁶¹⁹

Možda bi se još ponekim sitnijim, izostavljenim ili zaboravljenim, primjerom mogla nastaviti analiza, ali mislim da to ne bi bilo potrebno. Pokazalo se dovoljno jasno da dalmatinska privatna isprava, karta, ima svoj razvojni put, koji s obzirom na talijansku kartu nije izuzetan: tako dugo dok i u Dalmaciji nema notara kao osobe javne vjere, koji ima pravo i dužnost ovjerovljavanja isprava, ili tako dugo dok nisu zastupnici javne vlasti (nad-

⁶⁰⁷ Doc. str. 99.

⁶⁰⁸ Doc. str. 99.

⁶⁰⁹ Doc. str. 71—2.

⁶¹⁰ Doc. str. 94.

⁶¹¹ Doc. str. 95.

⁶¹² Doc. str. 154—6.

⁶¹³ Doc. str. 156.

⁶¹⁴ Doc. str. 157.

⁶¹⁵ Doc. str. 159—60.

⁶¹⁶ Doc. str. 36, 39, 61, 120, 141.

⁶¹⁷ Doc. str. 75.

⁶¹⁸ Doc. str. 88.

⁶¹⁹ Supetarski kartular, 225.

biskupi, biskupi ili priori) imali to isto pravo, isprava nije imala i nije mogla imati ovjerovljenje. Naknadna ovjerovljenja su se pokazala kao kasnije djelo i nisu autentična. Ona su pokušaj da se manje ili više uspješnim dodavanjem ili izmišljanjem suvremenih dokaznih sredstava, prije svega notarskim ovjerovljenjem, dočara vrijednost i dokazna snaga dokumenta. No kako svako vrijeme ima svoje zakone i običaje, takve se težnje brzo otkrivaju.

III

Provedena diplomatska analiza materijala do g. 1102. prvi je korak na putu ocjenjivanja. No, on ne smije ostati i jedini. Nužno se nameće kao neophodno potrebna i *jezična analiza*, kojoj posve razumljivo prethode i historijska i diplomatsko-paleografska ispitivanja. Kako može upravo taj historijski i diplomatski nepročišćen materijal zavesti inače odlične filologe, pokazuju neki primjeri u Skokovim »Pojavama vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije«. ⁶²⁰ Zato je Šufflay, svjestan da za takav posao nema ni dovoljno predradnja niti predznajanja, odustao od namjere da sistematski proučava latinski jezik dalmatinske isprave. ⁶²¹

Ali upravo zato što ne raspolazemo ni s jednim vladarskim originalom iz doba narodne dinastije, već samo s prijepisima iz najrazličitijih vremena, poteškoće su znatno veće nego što se to filolozima obično čini. Naime, nije svejedno da li se neka pojava vulgarne latinštine protumači kao utjecaj izvana ili kao neposredni nastavak rimske tradicije na domaćem terenu.

Čini mi se da se samo zato što se dosad historičari uopće nisu obazirali na jezik ni vladarske ni privatne isprave mogla s takvom upornošću braniti svaka riječ i podatak osobito vladarskih isprava. Da se uzelo u obzir da npr. u Trpimirovoj darovnici nema ni jedna toliko karakteristična zamjena vokala, da nema odstupanja od klasičnog deklinacijskog sistema, osobito zamjene padeža, ⁶²² ne bi se moglo ustrajati u mišljenju da je isprava u svakom podatku i u svakoj riječi ispravna i vjerodostojna. Kad bi netko pokušao takvu pojavu protumačiti svjesnim ispravljanjem nepoznatog prepisivača, onda ne bi vodio računa o tome da u spomenutim darovnicama hrvatskih vladara nema vulgarne latinštine niti u sintaksi, prijedlozima, morfologiji itd. Ukratko, ništa ili gotovo ništa od onih elemenata koje je kao značajke medievalnog latiniteta utvrđivao P. Skok. On se, naime, prihvatio lingvističke analize kartulara samostana sv. Petra u Selu ⁶²³ kao zaista jedinog izvora koji omogućava nešto sigurnije fiksiranje jezičnih odlika medievalne dalmatinske latinštine. Ako se i uzme u obzir da su, možda, kao podloga za sastavljanje izvoda služile notarske imbreviature i da su te mogle nastati tek poslije 1080, onda jezik kartulara pripada XII stoljeću. To je čvrsta polazna tačka iz koje bi lingvisti

⁶²⁰ Zagreb 1915. Vidi npr. str. 13, 32, 39, 43.

⁶²¹ Die Privaturkunde, 111—2.

⁶²² O latinštini Trpimirova vremena vidi osim u općenitim prikazima sadržanim gotovo u svakom diplomatskom priručniku i posebno u spomenutom djelu Th. Sickela (137 i sl).

⁶²³ N. dj., 233—94.

u daljem istraživanju morali poći. Ponavljam — lingvisti, jer će historičaru možda upasti u oči ova ili ona razlika u jeziku, načinu izražavanja itd., ali on ipak nije dorastao zadaći svestrane naučno zasnovane lingvističke analize dokumenata. Vjerujemo da će se naša diplomatička istraživanja u pogledu sastavnih dijelova isprava potvrditi, jer već neki primjeri ukazuju na to da su npr. u koroboraciji upotrijebljeni drukčiji jezični oblici, nego u tekstu ili protokolu isprava. No, nesumnjivo da bi jezične karakteristike danas poznatih oblika dokumenata mogle otkriti onu jezgru koja je služila kao podloga pri njihovu sastavu. Zasad nam, na žalost, ne preostaje drugo nego da se pouzdamo u diplomatička ispitivanja, dakle u rezultate nutarnjih oznaka izvornog materijala iz doba narodne dinastije.

*

Rezultate diplomatičke analize može upotpuniti ispitivanje o *pravnoj dokaznoj snazi isprave*. Naime, činjenice do kojih nas je dovela diplomatička analiza privatne i javne isprave moraju imati svoje uzroke. Kad bismo odbacili isprave s pretpostavkom da su one zbog neispravnih diplomatičkih oblika lažne, onda bismo sigurno bili na potpuno krivom putu u traženju uzroka. Ali, isto se tako ne bismo mogli složiti s Baradom, koji je mislio da su naše isprave upisivane u kartulare i zbog toga kako bi po pravno dokaznoj snazi »koju su kartulari dobivali po instituciji za koju su bili napisani« i one uživale fidem publicam.⁶²⁴ Nekoliko niže navedenih primjera lako će opovrći njegovu tvrdnju. Pa ipak, čini se, da upravo u *vrlo kasnom postizavanju pravne dokazne snage isprave treba tražiti jedan od glavnih uzroka za postanak diplomatičkih falsifikata*.

Svi oni barbarski narodi koji su došli u neposredni utjecaj s rimskom pravnom baštinom preuzeli su — neki, doduše, u vrlo skromnim okvirima — i upotrebu isprave.⁶²⁵ Međutim, u najstarijem germanskom i slavenskom pravu, osobito međunarodima koji su se smjestili na rubu carstva ili malo podalje od granica, isprava je kao dokazno sredstvo nepoznata. Različiti leges barbarorum, npr. lex salica, poznaju vladarsku ispravu, ali ona nije kod barbara samostalno dokazno sredstvo, već daje u parnici za posjed prednost onome koji je predoči.⁶²⁶ Za Karlovića dobiva privatna isprava, koju piše javni pisar, mogućnost dokazne moći, ali njena se autencija utvrđuje usporedbom s drugim ispravama istog notara⁶²⁷ i zakletvom svjedoka koji su bili prisutni pri tom pravnom poslu. Svjedočanstvo se, međutim, kao sredstvo dokazivanja zamijenilo samom ispravom i to je omogućilo dokazivanje pravnih poslova zapisanih u ispravi i nakon smrti notara ili svjedoka. No, put isprave do samostalne dokazne snage bio je vrlo dug i različit prema pojedinim pravnim običajima kako u Italiji tako i na Zapadu. Konačni je rezultat pobjeda notarske isprave (instrumentum publicum), koja uživa javnu vjeru. Niti langobardska karta niti novorimska isprava nema rimskoga pravnog značenja in-

⁶²⁴ Dvije vladarske isprave, 13.

⁶²⁵ Bresslau, n. dj., 476 i sl.

⁶²⁶ N. dj., 481.

⁶²⁷ N. dj., 489.

strumenta. Tek je Aleksandar III, dakako samo za crkvene sudove, odrekao svaku dokaznu snagu nakon smrti svjedoka onoj ispravi koja nije napisana *per manum publicum* ili koja nema *sigillum authenticum*.⁶²⁸ Zato tek otada notari nazivaju svoje isprave *actum* ili *instrumentum publicum*.⁶²⁹ Ali, važno je istaknuti da u Bavarskoj, gdje su isprave pisali samo privatni pisari vojvoda, grofova, biskupa itd., nije bilo ni javnog notarijata, pa je isprava naglo propadala. Karta se zato, kako konstatira Bresslau, pretvara u noticiju koja nema nikakvu dokaznu snagu, jer je svrha isprave samo u tome da sačuva uspomenu na pravni posao i imena svjedoka.⁶³⁰ Noticiju sastavlja primalac, ona ne treba ovjerovljenja izdavača, ne piše je osoba javne vjere, pa je i njeno posjedovanje prednost za vlasnika utoliko što pomoću nje dobiva i prednost u procesualnom postupku.

Iako je Barada jasno vidio razvitak isprave od VI do XIII st. u susjednim zemljama,⁶³¹ nije uspio pri pokušaju da osvijetli put domaće, bilo hrvatske ili dalmatinske isprave do javne vjere odnosno samostalne dokazne moći. Zavelo ga je, prije svega, preveliko isticanje etničkog elementa u pravnom životu, pa je i on, kao i prije njega Šufflay, pretpostavljao da je npr. prodiranje hrvatskog elementa u dalmatinske gradove »pogotovo u X stoljeću kad su ti gradovi došli i u stalnu političku ovisnost o hrvatskoj državi« urodilo prijelazom »mnogih pravnih norma iz Hrvatske i u dalmatinske gradove«.⁶³²

Premda je Barada mogao vidjeti da ovjerovljenje Trpimirove isprave ne odgovara lombardsko-tuscijskoj ispravi, on je iz njenog sadržaja zaključio »da u ovo doba u Hrvatskoj isprava još uživa punu vjeru«.⁶³³ Taj još je utoliko neobičniji, što ni uzor Trpimirove isprave, prema Baradinu shvaćanju *regnum Italiae*, nije u tom razdoblju imao tako jako razvijenu pravnu svijest. Dakako, tom se zaključku moralo prilagoditi i tumačenje Muncimirove isprave, jer se samo tako moglo doći do »očitog dokaza da je javna isprava na teritoriju Hrvata tada uživala potpunu vjeru u svemu«.⁶³⁴ Barada je zaista imao neobične pojmove o pravnom životu IX st. kad je na osnovu spomenutih isprava mogao izvući još jedan zaključak, naime, »da su na hrvatskom dvoru ne samo poznavali, nego da su i sudili po normama rimskog prava, u vrijeme kad to već davno nije bilo u praksi u mnogim zemljama na Zapadu«!⁶³⁵ Uostalom, takve nagle zaključke donosio je i pri ocjeni diplomatskog materijala do XII stoljeća. Očito bez mnogo razmišljanja podijelio je isprave iz *Documenta Račkoga* na karte i noticije,⁶³⁶ pa su se tako među noticijama našle samostanske isprave koje su imale koroboraciju, kao i one koje je nisu imale. A upravo je Baradi njegova klasifikacija na kartu i noticiju — posljednja je »prosti akt«! — lako mogla poslužiti da osumnjiči ne mali broj vladarskih darovnica. No, među takve se tada usudio ubrojiti samo Zvonimirovu darovnicu za Radunu, premda se upravo u njoj Teodor, tobože, potpisuje kao kancelar! Isto je tako

⁶²⁸ N. dj., 494.

⁶²⁹ N. dj., 596.

⁶³⁰ N. dj., 500.

⁶³¹ Dvije vladarske isprave, 14—16.

⁶³² N. dj., 7, bilj. 23.

⁶³³ N. dj., 7.

⁶³⁴ N. dj., 8.

⁶³⁵ N. mj.

⁶³⁶ Vidi bilj. 27 i 28 na str. 8.

bio nagao njegov sud kad je rekao da na »hrvatskom teritoriju u XI st. postoji samo noticija, koja obično sadrži najbitnije dijelove jedne isprave tako da je ona *prosti akt*«. ⁶³⁷ Prema tome, ni jedna jedina darovnica hrvatskih vladara iz XI st. — a to su upravo sve! — nije prema Baradi karta, nego noticija. Naprotiv, »u Dalmaciji pak u to doba imademo kartu i noticiju«. Prva ima, kako Barada misli na osnovu krive interpretacije Gerardove presude iz 1074, dokaznu moć. Primjerima iz XII st. — »kad više ne treba odjelito promatrati hrvatski teritorij od dalmatinskoga, jer su oba uglavnom politički, a i nacionalno već jedinstveni« ⁶³⁸ — nastoji dokazati da je i »noticija u običaju, ali je vrijednost isprave još uvijek labava«. »Posljedica pada isprave« su kartulari, a oni su, prema njegovoj krivoj interpretaciji podataka, imali »pravno-dokaznu snagu, koju su dobivali po instituciji za koju su bili napisani.« ⁶³⁹

Baradini se zaključci teško mogu objasniti i zato što je gotovo trideset godina prije Šufflay jasno pokazao da još i u XII st. isprava služi samo kao sredstvo konačnog dokaza, jer samu dokaznu snagu imaju svjedoci. On je, doduše, tvrdio da su ti »svjedoci čisto slavensko-pravno shvaćanje«, ⁶⁴⁰ što su prema njegovu uvjerenju najbolje pokazivala dva kartulara s hrvatskog teritorija: rogovske opatije i samostana sv. Petra u Selu. To su samo hilješke o prodaji: o daru darivatelja, svjedocima i objektu. Kako je i on, zaveden imenom osnivača samostana sv. Petra, mislio da je riječ o Hrvatu, a ne o Splitsaninu, i on je neispravno zaključio da su to prve pojave čisto hrvatske privatne isprave u Dalmaciji. ⁶⁴¹ Na postanak kartulara Šufflay gleda drukčije od Barade, iako i on misli da je u XII st. pojam isprave u dalmatinskim gradovima olabavio tako da se nije polagala osobita važnost na oblike. Zato su, zaključuje, ranije isprave unesene u kartulare s tolikim nemarom. ⁶⁴²

Naša dosadašnja analiza oblika javne i privatne isprave do kraja XI st. pokazala je da je nemoguće provesti klasifikaciju materijala na kartu i noticiju, ako prije toga ne provedemo kritičku ocjenu tog materijala. Inače bi nam se moglo dogoditi ono isto što i Baradi, koji je, primivši isprave kakve jesu, beznažno miješao kartu s noticijom. A pri tom je imao uporište samo u nekim zajedničkim formama obiju vrsta, dok za njihovu pravnu snagu uopće nije bilo podataka.

Značajno je što Barada nije uopće uvidio da bi se od općeg pravila o bezvrijednosti isprave na hrvatskom području izdvajale samo kneževske isprave IX stoljeća, a na dalmatinskom području Gerardova presuda iz 1074. Međutim, da li su njegovi primjeri tačno protumačeni? Jesu li to zaista iznimke ili je težište dokazne moći do XIII st. i kod nas na svjedocima?

Pretpostavimo da dispozicija Muncimirove isprave nije fikcija, nego prikaz stvarnog spora za Mislavovu zadužbinu sv. Jurja na Putalju. Braneći svoje pravo splitski je nadbiskup rekao: »Hanc quam dicitis ecclesiam donatam a prefato duce et priuilegii statuto roboratam in nostre iuris ecclesie *sub testi-*

⁶³⁷ N. dj., 8.

⁶³⁸ N. dj., 13.

⁶³⁹ N. dj., 9.

⁶⁴⁰ Die Privaturkunde, 40.

⁶⁴¹ N. dj., 41.

⁶⁴² N. dj., 43.

monium noticia mancipatam habemus«. ⁶⁴³ Iz ovog se teksta može bez poteškoće razabrati da se Petar, doduše, pozivao i na privilegij Trpimira, ali da mu je isto tako bilo stalo da istakne kako je crkva bila predana sub testimonium noticia! To znači, u prisustvu svjedoka, što i tekst darovnice u koroboraciji očito potvrđuje. No, isto je tako važno da je Muncimir navodno slušao prepisku između splitskog nadbiskupa i ninskog biskupa i na osnovu *nje*, a ne na osnovu isprave ili Trpimirova privilegija odlučio da crkvicu ponovo preda splitskom nadbiskupu. Prema tome, Muncimir se nije na osnovu Trpimirova privilegija odlučio da donese odluku, jer ga, uostalom, nije niti vidio, nego na osnovu prepiske u kojoj se privilegij spominjao. A to je sasvim nešto drugo. Dakle, ako je već Barada želio Muncimirovu ispravu ubrojiti među svoje dokazne isprave, onda ju je morao ubrojiti među noticije, jer ni ona nije imala dokaznu moć. To, što i Zvonimir u potvrdnici, tobože, ističe da je vidio obje isprave ⁶⁴⁴ nije nimalo mjerodavno — falsifikator je mogao bez poteškoće sastaviti takav tekst. Kako je, prema mom uvjerenju, pogrešno protumačen i tekst Gerardove presude, ⁶⁴⁵ nema dokaza da bi isprava do kraja XI st. na hrvatskom ili dalmatinskom području uživala fidei publicam. Našim bi se zaključcima mogla protiviti odluka priora Maja iz g. 986, prema kojoj on dopušta samostanu sv. Krševana, bude li po nekom smetan, »habeatis licentiam cum hac cartula traditionis in iudicium uenire atque monstrare ante imperatorem aut regem ante comitem siue iudices, qui pro tempore fuerint, ut nichil aliquid de supra dicta causa subtrahere possunt«. ⁶⁴⁶ Međutim, isprava ne ulijeva mnogo povjerenja i osobito u formuli koroboracije nije istinita. Zato Barada tvrdi da »ona i nije karta«. ⁶⁴⁷

Neprijeporni izvorni podaci iz XI st. posvjedočuju da isprava još uvijek nema dokaznu moć. Kad je Petar Crni, osnivač samostana sv. Petra, vodio s Tugaranima parnicu pred Slavcem, onda mu je Slavac naložio — kaže Petar »ut ego uocarem tres meliores ex prefatis testimoniis«. ⁶⁴⁸ On je zbog toga otišao u Split i doveo svjedoke koji su bili pri prodaji, a ti su posvjedočili da je istina ono što Petar Crni tvrdi.

⁶⁴³ Doc. str. 15. Barada je na ovome mjestu svjesno iskrivio tekst isprave kako bi dobio tumačenje koje mu je odgovaralo. Pretvorivši *notitia* u *noticie*, tumači taj dio teksta ovako: »Sub testimonio noticie mancipatam habemus« i prevodi »imamo pisano svjedočanstvo da je predana kao vlasništvo u posjed naše crkve«; Dvije vladarske isprave, 64. Međutim, nije teško otkriti na koji se dio teksta Trpimirove isprave poziva nadbiskup, pa je Baradino ispravljanje ne samo bez smisla, nego i suvišno.

⁶⁴⁴ »iuxta donacionem et confirmationem regum predecessorum meorum, uide licet Tirpimir et Mucimir, ut in ipsorum conscriptis paginis uidimus contineri«. Doc. str. 106.

⁶⁴⁵ Naime, Barada misli, da je na crkvenom saboru bila opatu potvrđena kapela zato, jer je za dokaz vlasništva priložio cartulam, sastavljenu 1060 na saboru prilikom Teuzove presude (str. 9). Ali Gerard izjavljuje ovako: »Ego autem uidens sibi iuste fieri et omne consilium meum, rursum precipimus suo presuli inuestire abbatem cenobium sua illa, per pedum, quod manu portabat«. Doc. str. 99.

⁶⁴⁶ Doc. str. 22.

⁶⁴⁷ Dvije vladarske isprave, 8.

⁶⁴⁸ Supetarski kartular, 214—5.

Mislim da bi se bez poteškoće moglo takvim primjerima iz XII st. upotpuniti i opravdati naše tvrdnje o vrijednosti isprave.⁶⁴⁹ Štoviše, isto vrijedi i za XIII st. za koje su Šufflay i Barada pridonijeli neke primjere. Svakako je interesantno da u parnici između Karinjana i samostana sv. Krševana za Kokičane još 1239. samostanski advokat odgovara županu Martinu: »non potes tu cum tuis testibus rumpere iam dictam cartam meam, quia ecce bonos testes, quod dictum monasterium habuit et tenuit dictam uillam et predium. Et ostendit nobis (tj. iudicibus, sucima) unam notulam sic incipientem...«⁶⁵⁰ Ne treba naročito isticati da su i ta svjedočanstva (notulae), iako pismena, sumnjiva. Prema tome, još u četvrtom deceniju XIV st. mogla se steći prednost na sudu svjedočanstvima svjedoka. Isprava ni tada ne uživa pravnu dokaznu snagu, jer se opat s još dva samostanca morao zakleti »*quod ita erat uerum, ut in suis cartis et breuiariis continebatur*...« Pristavi su zatim na sudu izjavili da se opat zaista zakleo i na taj način »*legem adimpleuit*«. Zato je imanje i bilo dosuđeno Krševanu.

Još jasnije će važnost isprave doći do izražaja u procesualnom postupku prednotarskog razdoblja u Dalmaciji u parnici između dvaju vodećih zadarskih samostana za zemlje u Obrovici. U ispravi, doduše, nije nešto u redu,⁶⁵¹ ali parnica se vodila pred biskupom, komesom i sucima. Suci su smatrali pravednim da se uzmu u obzir tvrdnje stranaka, isprave i svjedočanstva, ali su naložili advokatu samostana sv. Marije neka dovede svjedoke (*idoneos testes*) koji stvar poznaju. Advokat je tvrdio da je arhiđakon Majo bio svjedok kad je nadbiskup Gregorije razdijelio zemlje; ali arhiđakon je, »ut venerandus senex, nec a veritate declinans«, porekao da je bilo što takvo čuo ili vidio, i samostan sv. Marije je izgubio parnicu. God. 1167.⁶⁵² samostan opet vodi parnicu za zemlje u Obrovici s predstojnicom samostana sv. Platona. Opatica je sv. Platona pokazala testamentum prema kojem je kupila prijeporne zemlje, dok je protivnica priložila testamentum, tj. darovnicu Petra sina Semivitova, koja nam je poznata iz samostanskog kartulara. Sud je predstojnici sv. Marije dosudio »*cum sex sanctis monialibus suum testamentum affirmare*«, što je ona zaista i učinila. Kako je isprava koje je sadržaj predstojnica zakletvom posvjedočila darovnica iz XI st. i, uostalom, od istog čovjeka kao i darovnica samostanu sv. Krševana, nije isključeno da je sastavljena uoči parnice prema Krševanovoj ispravi. U svakom slučaju ona pokazuje na koji je način isprava mogla pomoći svom vlasniku u ono doba kad samo pomoću nje nije mogao opravdati posjed nekog prava. A i to je bilo vrlo važno.

Prema tome, u to doba, tj. do druge polovice XII st. ili do potpune pobjede notarijata u dalmatinskim gradovima, mogla je isprava, *bez obzira na to kako je bila sastavljena*, poslužiti kao vrlo korisno sredstvo na sudu. Jer

⁶⁴⁹ Vidi ponovnu parnicu predstojnice sv. Marije sa zadarskim plemićima iz 1199, u kojoj se poziva na Krešimirov privilegij (Kartular, 265). Njen protivnik na sudu na pitanje zašto usprkos presude nije napustio samostansku zemlju odgovara da je to učinio zbog toga »*quoniam tu abbatissa tuum privilegium non firmaveras*«, sicut tibi fuerat iudicatum, ideo a terra nominata exire nolumus nec debemus«.

⁶⁵⁰ CD IV, str. 82—3.

⁶⁵¹ CD II, str. 44—5; isprava je datirana 1134. godinom, a ipak se u njoj spominje nadbiskup, što je nemoguće, jer je zadarski nadbiskup postao tek 1154. g.

⁶⁵² CD II, str. 114—5.

kad je isprava već jednom bila načinjena, ovisila je njena »dokazna snaga« samo o moralnim kvalitetama vlasnika. A čini se da je u srednjem vijeku dosta često cilj posvećivao svrhu, pa je u prednosti bio onaj koji je mogao ispravu načiniti. Da su to bile, prije svega, crkvene ustanove, pokazuju dovoljno naši dokumenti koji do kraja XI st. uopće ne poznaju svjetovne destinatare.

Išli bismo u našem zaključivanju i prebrzo i predaleko kad bismo sastavljanje svih sumnjivih vladarskih ili privatnih isprava u doba narodne dinastije protumačili samo željom da destinatar dođe do nekih prava. Daleka nam je i sama pomisao na to da sve diplomatski neispravne listine osumnjičimo kao lažne! Ali bilo bi od nas isto tako pogrešno kad bismo ih branili, bilo u cjelini bilo u pojedinostima, samo zbog principa. Jedinostveni ključ za otkrivanje njihovih nedostataka ne postoji i ne može postojati. Crkva se, bez sumnje, našla u teškom položaju kad je morala braniti svoje posjede, koje je stekla usmenim darivanjem ili zavodom, ali ne i pismenim fiksiranjem pravnog akta. Nije joj, dakle, preostalo drugo, nego da brani svoje pravo s pomoću sastavljenih isprava. Prema tome, takve su isprave sa stanovišta diplomatike lažne, iako je historijska jezgra, koju one sadrže, historijski tačna. Zato je zadaća historijske kritike da utvrdi kad se diplomatski falsifikat udružio s materijalnim, tj. takvim u kojem su i historijske činjenice izmišljene.

Ovaj rad predstavlja tek početak ili, u stvari, nastavak onog skromnog rada koji je gotovo pred sto godina započeo Franjo Rački. Nitko nije poslušao njegov savjet, iako je on već tada, 1876, istakao da bi »naša nauka postupala lakoumno, kada bi izopačene ili glede vjerodostojnosti njihove sumnjive priepise naprosto usvojila, te s njimi onako postupala, kano da su nam u njih i kroz nje prvopisi ili matice sasvim vjerno i točno predane«. Ali, nauka je ipak postupala lakoumno, jer se ustezala »od ovoga truda«, pa »ne samo da nije izpravila, nego je pače krivu predaju tih spomenika prošlosti sa svoje strane podupirala i prenosila ju u budućnost«.⁶⁵³ To je imalo i ima teške posljedice za hrvatsku povijest. Zatvarajući oči pred očitim nedostacima isprava i dokumenata iz razdoblja narodne dinastije historičari su izgradili krhku zgradu od karata, koju lako može srušiti prva kritika. Već ovaj rad, premda je samo početak, ukazuje na tu činjenicu.

Upravo zbog toga što je prva kritička diplomatska analiza isprava za Trpimirovića u cjelini ovaj rad ne može odgovoriti svim onim zahtjevima koje diplomatika postavlja pred istraživača. Mnoga ne samo sporedna nego i vrlo važna pitanja ostaju otvorena, ili tek načeta. Zato će daljnja detaljna analiza, koja nužno slijedi poslije ovog pokušaja, provjeriti moje rezultate i opovrći ili učvrstiti izrečene pretpostavke. Ali, čini mi se, da se može u daljnji rad na tom polju uputiti samo onaj tko, *osim znanja*, ima dovoljno *snage i naučne svijesti da se bori za historijsku istinu*.

*

Zaključak. U nauci se vrlo često događa da analiza određenog problema sama dovede istraživača do rezultata koji on nije želio. Tada on, stojeći na

⁶⁵³ Stari priepisi hrvatskih izprava, 164.

raskršću, treba da odluči na koju će stranu: hoće li onim putem koji znači historijsku istinu ili će odabrati jeftinije lovorike u svijetu lažne slave koju obično donosi prešućena istina. Svaki od nas stvara odluku prema svojim sklonostima i nazorima. Odabirem prvi put, jer mislim da je on jedino ispravan. Prema tome, pokušat ću u najkraćim crtama iznijeti rezultate diplomatske analize isprava iz doba narodne dinastije.

Osnovna forma isprave za Trpimirovića je *privatna*, što će reći, da su isprave, *bez obzira na izdavača*, pisane u formi koja odgovara privatnoj notarskoj ispravi u susjednoj Italiji i izvan nje. Ova osnovna forma tako prevladava da iz njenih oblika ne mogu izaći niti one isprave koje je u razvijenom srednjem vijeku, dakle u XIV st., sastavljala ruka dalmatinskog falsifikatora. Zato će sastavljači dalmatinskih isprava, koje su pretežno falsifikati, sve do početka XIII st. sakrivati tajne želje naručitelja falsifikata u notarskim okvirima. Drukčije nije ni moglo biti: ako se takvom ispravom željelo nešto na dalmatinskom sudu postići, onda je bilo mnogo razumnije da se upotrijebi opće poznata forma, nego neka nepoznata vladarska isprava iz prošlosti. Uostalom, nakon svega što je analiza diplomatskih formula otkrila, pitamo se: da li je takva vladarska isprava, sastavljena doista po zakonima koji su vrijedili do XII st., postojala? Koju od danas poznatih vladarskih isprava možemo bez ustručavanja svesti na nekadašnji original? Čini mi se da ćemo među *kraljevskim ispravama* teško naći sigurne tragove originala! Krešimirove isprave u korist samostana sv. Marije, sv. Krševana i sv. Stjepana isključuju, prema mom uvjerenju, pretpostavku da su rađene na osnovu pismenog originala. Diplomatičke formule, gotovo isključivo vezane uz pojedine centre provenijencije, ukazuju na to da su te isprave sastavljene tek u doba kad je notarijat unio u dalmatinski grad nov život na polju kulture i pismenosti. Najranije razdoblje kad su spomenuti diplomatski falsifikati nastali je druga polovica XII stoljeća. No, kako je kartular samostana sv. Krševana nastao o. 1223, a splitskog sv. Stjepana 1251, mogućnost se sastavljanja falsifikata za ove destinatare pomiće u XIII stoljeće. Štaviše, rogovska opatija koja je s najmanje ustručavanja zloupotrebljavala kraljevsko ime — sastavljaču je bio poznat samo Krešimir — sastavila je svoje »darovnice« vjerojatno u XIV stoljeću. Zato su te darovnice, da se poslužimo Šišićevim izrazom, grubi diplomatski falsifikati, koji zaista nemaju ništa zajedničkog s vladarskim diplomama XI stoljeća. Kako sastavljači falsifikata splitske provenijencije — izuzevši nepoznatog pisara kartulara sv. Stjepana, koji je jednu darovnicu pripisao ipak i tom kralju — nisu imali pojma da je postojao Krešimir IV, oni su kao »darivatelje« izabrali Zvonimira i Stjepana II. No, kao da njihovi sastavi odaju neku bojazan hoće li uspjeti. Ta je briga došla do izražaja u posebnim mjerama ovjerovljenja. Budući da je Split bio mnogo čvršće povezan s Hrvatskom negoli drugi dalmatinski gradovi, falsifikatori su upoznali sistem ovjerovljenja arpadovske i anžuvinske kancelarije, prije svega pečatanje, pa su pomoću njega nastojali učvrstiti svoje sastave. Zato mnogi splitski falsifikati imaju nekoliko sredstava ovjerovljenja u istoj ispravi. No, kako je glavna snaga isprave bila prema zamisli dalmatinskog pisara ipak u koro- boraciji svjedoka, ni u jednoj ispravi nije napušten osnovni okvir notarskog instrumenta. U tome ne čine nikakvu iznimku niti obje *kneževske isprave*,

u kojima su ti različiti sistemi koroboracije najjače došli do izražaja. Teško je već danas nešto sigurno tvrditi kakva i koja je bila historijska jezgra, koja je prethodila sastavu vladarske isprave splitske provenijencije. Uzme li se u obzir da datacija Trpimirove isprave odgovara IX st., da je Mislav mogao darovati crkvicu sv. Jurja na Putalju i da je spor za istu crkvicu između ninskog i salonitanskog biskupa zaista mogao nastati, onda su spomenute činjenice — koje nisu morale biti i pismeno fiksirane — mogle poslužiti kao podloga za danas poznati oblik obiju kneževskih isprava. No, valja imati na umu i to da je u doba sastavljanja falsifikata Hrvatska još bila preplavljena malim crkvicama punim kamenih natpisa, pa da su oni isto tako mogli vještom sastavljaču poslužiti kao uzor. Nije li za to primjer tobožnja Branimirova darovnica splitskoj crkvi, o kojoj u XII st. postoji, navodno, samo sjećanje? Prema tome, diplomatički falsifikati splitske crkve dodavali su katkad manje a katkad više historijskoj jezgri pia desideria i sve to obukli u notarsku ispravu, koju su ojačali elementima vladarske isprave sa sjevera.

Ostali tobožnji splitski destinatari nisu bili tako savjesni u svom radu. Njihovi sastavi, osobito isprave iz kartulara samostana sv. Stjepana, nemaju notarske komplecije niti koroboracije svjedoka. Dok isprave sv. Stjepana nemaju ni vladarske koroboracije, tako da su jedino prema prisutnim svjedocima mogle imati fidei publicam, falsifikati splitskih benediktinka pozivaju se na kraljevski pečat kao sredstvo ovjerovljenja.

Privatna isprava u dalmatinskim gradovima nije diplomatički falsifikat u tom smislu kao vladarska isprava. Ova je, doduše, sastavljena, po normama privatne isprave, ali njeni oblici ili diplomatičke formule ne potječu iz vremena koje je na ispravi označeno. Kako sastavni dijelovi najstarijih zadarskih isprava nisu mogli ući u nju prije druge polovice XII st. (consules, tribuni, proširena formula actuma i datuma, notarska komplecija, potpisivanje svjedoka i aprekcija), to se njihovo sastavljanje može, kao i kod vladarskih diploma, datirati tek drugom polovicom XII stoljeća. Zato zadarska privatna isprava nije nikakva iznimka u razvitku dalmatinske privatne isprave, jer su najstarije isprave djelo ne baš suviše spretnog sastavljača samostana sv. Krševana. Međutim, karakteristično je za Zadar odnosno, za samostan sv. Krševana upravo to da svoje težnje i želje, istinite i lažne, nije unio u vladarsku, nego privatnu ispravu. Ali, kako je i privatna isprava imala sve do razvitka talijanskog notarijata određene formule, nije teško i među privatnim ispravama otkriti diplomatičke falsifikate. I oni imaju nesumnjivu historijsku podlogu ili jezgru, pa je posao historijske kritike da je utvrdi.

Međutim, prvo razočaranje koje se javlja pri pomisli na neispravne forme naših vladarskih isprava postepeno se gubi pred osjećajem zahvalnosti prema falsifikatorima dalmatinskih crkvenih ustanova. Naime, pitamo se: što bismo o hrvatskim kraljevima u XI st. znali da se nepoznati učeni pisari iz Krševanava skriptorija nisu dobro pripremili i opskrbljeni nekim *vladarskim katalogom* uputili u sastavljanje tobožnjih darovnica? Upravo ti vladarski popisi koji se naslućuju u ispravama iz kartulara samostana sv. Krševana i sv. Marije najdragocjenija su baština kojom su nas obradovali sastavljači dalmatinskih falsifikata. Jer u krajnjoj liniji za hrvatsku, pa i za dalmatinsku povijest, nije bitno da li je samostan sv. Krševana imao npr. u Diklu 200 koraka više ili manje zemlje ili da li je samostan sv. Marije imao

posjede u Brdima. Isto tako nije toliko bitno da li je splitska crkva imala sve one posjede koje je nastojala opravdati najrazličitijim falsifikatima. Za hrvatsku je povijest najvažnije to da je splitska crkva naručenim falsifikatima morala dati *stvarnu historijsku jezgru*. Drugim riječima, ona nije ni smjela ni mogla izmisliti hrvatske vladare, jer bi time promašila osnovni cilj svojih falsifikata. Prema tome, zahvaljujući sretnoj okolnosti, tj. potrebi dalmatinskih crkvenih ustanova u XII ili, možda, XIII st. da dođu do pismene potvrde različitih prava ili posjeda na hrvatskom teritoriju, raspoložemo danas gotovo neprekinutim redoslijedom Trpimirovića u XI st. i dijelom u X stoljeću. Tu činjenicu valja isticati naročito zato što se nekritička historiografija — osobito u najnovije doba — ustručava ne samo podvrći kritičkom ispitivanju izvorni materijal već a priori osuđuje svakog historičara koji se te nezahvalne zadaće prihvati. Takvi historičari ne samo da koče napredak historijske nauke nego i zavode javnost iskrivljenim prikazivanjem stvarnog stanja u izvornom blagu iz vremena Trpimirovića. Da nije bilo dalmatinskih falsifikatora, lutali bismo u beznadnoj tami iz koje nema izlaza. Ne valja smetnuti s uma da Konstantin Porfirogenet daje o hrvatskim vladarima vrlo oskudne podatke, a da dragocjena kronika mletačkog kroničara đakona Ivana svršava 1009. godinom, tako da smo za XI st. upućeni na isto tako oskudne podatke u splitskog arhiđakona Tome.

Dakle, time što smo utvrdili da su isprave iz XI st. koje se pripisuju različitim vladarima diplomatički falsifikati, nismo Trpimiroviće izbrisali iz galerije hrvatskih vladara. Naprotiv, težnja da hrvatskim knezovima i kraljevima nađemo stvarno mjesto u historijskom razvitku razmjerno nepoznatih stoljeća u ranom srednjem vijeku dala je već prve rezultate. Na primjer, time što smo skinuli s Trpimira lažnu poniznu masku i tobožnji podređen odnos prema splitskom »nadbiskupu« — odlike koje mu daje splitski falsifikator — dobili smo njegov pravi lik: Trpimir nije prosjak koji moli splitskog »nadbiskupa« da mu može učiniti neku uslugu već vladar koji s bugarskim knezom dijeli vlast u unutrašnjosti Balkana. Zato mu i daje čedadski evanđelistar naslov domno, titula koju za preostale slavenske vladare na Balkanu ne upotrebljava. Takvih bi se primjera moglo navesti i više.

No, istini za volju valja priznati i to da nas je kritička analiza izvornog materijala dovela, kao što je naprijed spomenuto, i do zaključaka koji su oprečni našem dosadašnjem shvaćanju i tumačenju nekih historijskih činjenica. To osobito vrijedi za odnos Trpimirovića prema bizantskoj Dalmaciji u XI stoljeću. Premda su nas takve činjenice s jedne strane neugodno iznenadile, otvorile su, s druge strane, nove vidike i otkrile nove momente iz povijesti bizantske Dalmacije. Sada nam je, npr., postalo jasnije zašto dalmatinski gradovi u drugoj polovici XI st. vode samostalnu politiku koja se ne obazire na interese hrvatskih vladara i zašto je, npr., tek Zvonimir, potpomognut Arpadovićima i papinstvom, doista zavladao jednim dijelom bizantske Dalmacije.

Ali, rezultati do kojih sam došla prvi su koraci na novom putu kritičke analize izvora iz razdoblja Trpimirovića koja se poslije Račkoga tek sada ponovo otvara.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.